

พื้นที่ความ(ไม่)ศิวิไลซ์:
สำรวจพื้นที่ถนนในเมืองของชนชั้นนำกับราษฎร
จากพ.ศ.2411 ถึงต้นรัชกาลที่ 6

บุญยเดช เสาร์แดน*

บทคัดย่อ

บทความนี้ต้องการศึกษาพื้นที่ของชนชั้นนำและราษฎรในกรุงเทพฯ ระหว่างปีพ.ศ. 2411 จนถึงต้นสมัยรัชกาลที่ 6 โดยมุ่งไปที่การสำรวจพื้นที่ถนนเพื่อทำความเข้าใจการให้ความสำคัญที่ต่างกันระหว่างพื้นที่ของชนชั้นนำและพื้นที่ของราษฎร บทความนี้เสนอว่า การพัฒนาพื้นที่เพื่อสร้างความเจริญแบบสมัยใหม่นั้นกระจุกตัวอยู่ที่ชนชั้นนำเป็นหลัก แต่สำหรับพื้นที่ของราษฎรนั้นได้รับการพัฒนาอย่างจำกัด การให้ความสำคัญที่ต่างกันเช่นนี้แสดงถึงความเหลื่อมล้ำในการพัฒนาตั้งแต่เริ่มแรกในการจัดสรรงบประมาณ การสร้างความศิวิไลซ์ให้กับสยามจึงเลือกสรรให้กับพื้นที่ของชนชั้นก่อนมากกว่าที่จะคิดถึงการพัฒนาเพื่อสาธารณะ เมื่อพื้นที่ราษฎรไม่ได้รับการพัฒนาจนเป็นพื้นที่ที่สกปรก มีกลิ่นเหม็น และไม่มีสุขอนามัย พื้นที่ของราษฎรก็ถูกมองว่าเป็นพื้นที่ที่ไม่ศิวิไลซ์ บทความนี้ได้สำรวจกรณีพื้นที่บริเวณใกล้กับวัง อย่างถนนที่เชื่อมกับวังและบริเวณพื้นที่ทำงานของข้าราชการซึ่งได้รับการดูแลพัฒนาอย่างดี ในขณะที่พื้นที่ของราษฎรอย่างตรอกซอกซอยเต็มไปด้วยสิ่งปฏิกูล รวมถึงพื้นที่อย่างสำเพ็งได้เป็นที่ตั้งโรงบ่อนและโรงโสเภณี ความไม่ศิวิไลซ์ของพื้นที่ราษฎรไม่ได้เป็นไปอย่างธรรมดาแต่เป็นเพราะความจงใจในการเลือกพัฒนาพื้นที่ของชนชั้นนำเป็นหลักแต่ละเลยพื้นที่ราษฎร ดังนั้นการที่กล่าวกันว่าความศิวิไลซ์ที่เกิดขึ้นในสมัยรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมาที่ฉายภาพให้เห็นความสวยงามตระการตาของพื้นที่บริเวณวัง ก็ได้ซ่อนเร้นความไม่ศิวิไลซ์ในพื้นที่ของราษฎรเอาไว้ในซอกหลืบด้วย

คำสำคัญ: ชนชั้นนำ, ราษฎร, พื้นที่ถนน, ความศิวิไลซ์, ความเหลื่อมล้ำ

* สำเร็จการศึกษาปริญญาตรีจากภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ เมื่อพ.ศ.2567

บทนำ

ในยุคของการเปลี่ยนแปลงในช่วงสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ 5 สยามมีความจำเป็นที่จะต้องเร่งปรับปรุงบ้านเมืองให้ศิวิไลซ์เพื่อแสดงให้ชาวตะวันตกเห็นว่าสยามก็ไม่ได้ล้าหลังหรือป่าเถื่อนตามทัศนะของชาวตะวันตก ประวัติศาสตร์กระแสหลักในตำราเรียนมักจะอธิบายการปรับปรุงบ้านเมืองสยามผ่านมุมมองของชนชั้นนำเป็นหลัก¹ ซึ่งมีจุดประสงค์ให้ผู้เรียนหรือผู้อ่านทั่วไปมีความเข้าใจประวัติศาสตร์ของชาติไปในทิศทางเดียวกันโดยต้องการสร้างอารมณ์ความรู้สึกร่วมกันเพื่อปลูกฝังให้คนในชาติรู้สึกรักชาติและภูมิใจกับเหล่าบุคคลที่เคยมีตัวตนอยู่ในอดีต นอกจากนี้ประวัติศาสตร์ยังถูกใช้เป็นเครื่องมือในการสร้างความชอบธรรมให้เหล่าผู้ปกครองใช้เป็นข้ออ้างในการปกครองบ้านเมือง และการรับรองของรัฐเป็นการสร้างความน่าเชื่อถือให้กับเรื่องราวที่ถูกเขียนขึ้นจึงทำให้ประวัติศาสตร์ราชาชาตินิยมมีอิทธิพลต่อการศึกษาประวัติศาสตร์เป็นอย่างมาก ประวัติศาสตร์แบบราชาชาตินิยมมักจะปกปิดเบี่ยงเบนความซับซ้อน ความสำเร็จ และความล้มเหลวของเจ้ากรุงเทพา² และบอกเล่าถึงความเก่งกาจและผลงานของเจ้ากรุงเทพา แทน ในขณะที่เรื่องราวของราษฎรสามัญชนแทบจะไม่ปรากฏอยู่ในประวัติศาสตร์กระแสหลักเลย ทำให้หลายคนไม่รู้ว่าในอดีตสภาพสังคมบ้านเมืองแท้จริงแล้วเป็นแบบใด และไม่มีทางรับรู้เลยว่ายังมีอีกหลายด้านของสังคมที่ไม่ได้ถูกกล่าวถึง เช่น เรื่องราวที่เป็นด้านมืดของสังคมหรือผลกระทบในเชิงลบจากการปรับปรุงบ้านเมือง

บทความนี้เลือกศึกษาพื้นที่ของชนชั้นนำและราษฎรในกรุงเทพฯ ระหว่างปีพ.ศ. 2411- ต้นสมัยรัชกาลที่ 6 โดยใช้ถนนเป็นตัวศึกษาหลักในการอธิบายเกี่ยวกับความเข้าใจความศิวิไลซ์และความแตกต่างของพื้นที่ชนชั้นนำและราษฎร พื้นที่อยู่อาศัยของราษฎรส่วนใหญ่ในกรุงเทพฯ มักจะอยู่รวมกันจนกลายเป็นชุมชนแออัดมีหลายตรอกซอกซอย จนเสมือนเมืองหนึ่งที่มีความซับซ้อนที่หากหลงเข้าไปอาจหาทางออกไม่เจอ พื้นที่ที่ตรอกตามถนนกลายเป็นแหล่งพื้นที่ที่โจรที่เต็มไปด้วยสิ่งสกปรก ปัญหาเหล่านี้รัฐได้มีมาตรการจัดการควบคุมปัญหาที่เกิดขึ้นอย่างไร

¹ คณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงาน, *หนังสือเรียน รายวิชา พื้นฐาน ภาษาไทย ชุด ภาษาเพื่อชีวิต ภาษาพาที ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6*, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: องค์การการค้าของ สกสค., 2563).

² ธงชัย วินิจจะกูล, “ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม จากยุคอาณานิคมอำพรางสู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของระบอบไทยในปัจจุบัน,” ใน *โฉมหน้าราชาชาตินิยม: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ไทย* (นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2559).

บ้าง ชีวิตความเป็นอยู่ของคนภายในตรอกนั้นก็มีลักษณะเป็นอย่างไร คนสยามทั้งราษฎรและชนชั้นนำมีการมองและให้ความหมายกับตรอกชอกชอยและชุมชนแออัดอย่างไรบ้าง และทัศนคติของการมองความศิวิไลซ์ระหว่างชนชั้นนำและราษฎรแตกต่างกันอย่างไร บทความนี้ปรารถนาจะพาไปสำรวจพื้นที่ที่ไม่ศิวิไลซ์ของราษฎร นอกจากนี้ บทความนี้ได้เน้นการนำเอาภาพถ่ายร่วมสมัยมาใช้ในการวิเคราะห์และอธิบายสภาพสังคมในสมัยนั้นว่ามีการเปลี่ยนแปลงอย่างไร ความแตกต่างของพื้นที่ที่ทันสมัยและไม่ทันสมัยต่างกันอย่างไรบ้าง และอะไรเป็นตัวบ่งชี้ว่าพื้นที่นั้นเป็นพื้นที่ของความศิวิไลซ์ โดยใช้ถนนเป็นตัวกลางในการใช้อธิบาย จุดประสงค์หลักของการศึกษาในครั้งนี้คือการนำเสนอภาพสังคมอีกด้านของสยามที่ถือเป็นมุมมืดอีกมุมหนึ่งของสังคมในช่วงเวลานั้น บทความนี้เลือกช่วงเวลาในการศึกษาเมื่อสยามเข้าสู่การปฏิรูปให้เป็นสมัยใหม่ในสมัยในรัชกาลที่ 5 ก็เพราะว่าการพัฒนาพื้นที่ให้เป็นศิวิไลซ์ปรากฏให้เห็นความแตกต่างอย่างชัดเจนมากกว่าช่วงเวลาอื่นๆ

พื้นที่ของชนชั้นนำในกรุงเทพฯ

การขยายตัวของเมืองจากการตัดถนน การขุดคลอง การสร้างสะพาน ทำให้กรุงเทพฯ เปลี่ยนจากเมืองน้ำมาเป็นเมืองบก คนเริ่มให้คุณค่ากับพื้นที่และถนนกลายเป็นพื้นที่ที่สัมพันธ์กับชีวิตของคนมากขึ้น แน่นหนาว่าเมื่อตัดถนนคนมักจะเข้าไปตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้กับถนนเพื่อความสะดวกในการเดินทาง แต่ก็ไม่ใช่ทุกคนที่จะสามารถอาศัยอยู่ติดถนนได้ เพราะพื้นที่ที่อยู่ติดกับถนนในช่วงเวลานั้นรัฐได้กว้านซื้อที่ตามแนวถนนไว้เพื่อสร้างอาคาร และตึกแถว ขนาบข้างพื้นที่ริมถนน สำหรับปล่อยให้เช่าภายหลัง บทความนี้ตั้งข้อสังเกตว่า ระบบศักดินาในช่วงเวลานั้นเอื้อให้ชนชั้นนำมีอำนาจในการถือครองที่ดิน พร้อมทั้งจัดสรรให้แก่เหล่าขุนนางและข้าราชการเพื่อความสะดวกสบายและสร้างประโยชน์ให้แก่พวกเขา การกว้านซื้อที่ดินขนาดใหญ่ไว้หลายที่เพื่อปล่อยเช่าหรือขายต่อเมื่อที่ดินมีราคาสูงขึ้น เจ้าของพื้นที่ขนาดใหญ่ในสมัยนั้นยังคงเป็นกลุ่มคนที่มีทุนทรัพย์และผู้ที่มียอดอำนาจในแผ่นดิน³ การสร้างตึกแถวเพื่อปล่อยเช่ากลายเป็นธุรกิจ

³ ประภัสสร บุญประเสริฐ, *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2535), 292.

สำคัญในช่วงสมัยรัชกาลที่ 5 พระองค์ทรงลงทุนธุรกิจนี้โดยใช้ทุนของพระคลังข้างที่ซึ่งเป็นเจ้าของที่ดินรายใหญ่ในกรุงเทพฯ⁴

หากใช้เรื่องพื้นที่มาใช้ในการนี้จะอธิบายได้ว่า สังคมและชีวิตความเป็นอยู่ของชาวสยามมักจะสะท้อนออกมาผ่านทางพื้นที่อยู่อาศัยโดยมักจะสัมพันธ์อยู่กับถนนและตรอก ถนนและอาคารบ้านเรือน รูปแบบสิ่งก่อสร้างสามารถบ่งบอกสถานะในสังคมของผู้อยู่อาศัยในบริเวณนั้นได้ หากถนนใดมีตึกแถวเรียงรายอยู่ริมถนน บ่งบอกได้ว่าถนนเส้นนั้นได้รับการพัฒนาปรับปรุงจากรัฐ เพราะการสร้างตึกแถวริมถนนนั้นแสดงถึงสถาปัตยกรรมของเมืองสมัยใหม่⁵ เช่น ถนนเจริญกรุงที่ถือว่าเป็นถนนที่ทันสมัยที่สุดในสมัยรัชกาลที่ 5 ทั้งสองข้างทางของถนนเต็มไปด้วยอาคารและตึกแถวตามแบบตะวันตกโดยชนชั้นนำและเหล่าขุนนางส่วนใหญ่เป็นเจ้าของ และยังเป็นถนนที่ใช้ในการต้อนรับชาวต่างชาติ ค่านิยมการตกแต่งถนนให้สวยงามอยู่บนความต้องการให้ชาวต่างชาติได้รับรู้ว่าสยามก็ศิวิไลซ์ไม่แพ้เมืองในยุโรปและในขณะเดียวกันก็เป็นสิ่งที่เจริญหูเจริญตาในการมองของชนชั้นนำ รูปแบบบ้านเมืองส่วนใหญ่ในสยามได้ต้นแบบมาจากเมืองสิงคโปร์ที่เป็นเมืองอาณานิคมของอังกฤษ หลังจากที่สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพเสด็จกลับจากเมืองสิงคโปร์ ก็ได้สร้างอาคารตึกแถว 2 ชั้นขึ้นทั้ง 2 ข้างของประตูพินาศชัยศรีเพื่อเป็นที่อยู่ของทหารมหาดเล็กและสร้างตึก 2 ชั้นขึ้นอีกหลังที่ริมกำแพงด้านหน้าของพระราชวังสำหรับเป็นที่อยู่ของนายทหารมหาดเล็ก โดยมีต้นแบบมาจากตึกลินบาเร็ก สิงคโปร์⁶

⁴ เยาวรัตน์ พุฒิมานนตรีกุล, “การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯ ในช่วงรัชกาลที่ 5-7 และผลกระทบทางสภาวะแวดล้อมต่อประชาชน,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิต ภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2527), 57.

⁵ วีระยุทธ ปีสาลี, *กรุงเทพฯยามราตรี*, พิมพ์ครั้งแรก (กรุงเทพฯ: มติชน, 2557), 17.

⁶ สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ, *ความทรงจำ พระนิพนธ์สมเด็จพระยาดำรงราชานุภาพ*, (พระนคร: โรงพิมพ์เจริญธรรม, 2494), 389.

ภาพที่ 1: ดึกที่มีลักษณะใกล้เคียงตึกในยุคแรกของการสร้างถนนเจริญกรุงและถนนสายอื่น

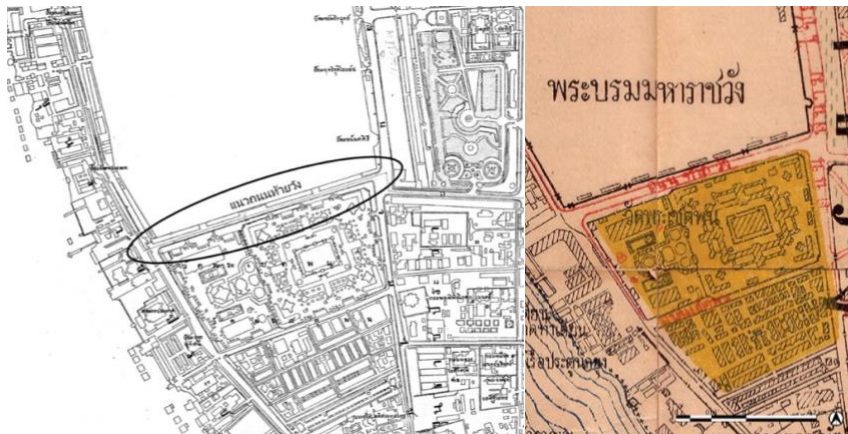
ที่มา: เพจ Bule Bangkok

เสาไฟฟ้าก็เป็นอีกสิ่งหนึ่งที่บ่งบอกถึงความศิวิไลซ์ สยามเป็นประเทศแรกในตะวันออกที่ใช้ไฟฟ้า เดิมเสาไฟเป็นเพียงเสาไม้ที่ไม่สวยงามและเก่า เมื่อเสาไม้ผุพังไปตามกาลเวลาจึงมีการเปลี่ยนเป็นเสาคอนกรีตแทน เสาไฟฟ้าในทัศนะของชนชั้นนำถูกมองว่าเป็นเหมือนสัญลักษณ์ของการเฉลิมฉลอง งานของ Samson Lim เรื่อง Bangkok Electric ได้กล่าวถึงเสาไฟฟ้าในช่วงแรกว่า “เสาไฟมักจะถูกใช้ในการประดับตกแต่งอาคารและสิ่งก่อสร้างต่างๆ ใกล้พระบรมมหาราชวังเพื่องานเฉลิมฉลองของพระมหากษัตริย์”⁷ หลอดไฟหลายร้อยหลอดถูกแขวนไว้เพื่อส่องสว่างตลอดถนนที่เป็นเส้นทางการเดินทางหลักของกษัตริย์ ส่วนเสาไฟฟ้าในพื้นที่อื่นปรากฏเพียงบางแห่งเท่านั้น รัชกาลที่ 5 จะทรงมีพระบรมราชวินิจฉัยว่าหากถนนสายใดคนเดินน้อยก็ไม่ต้องติดตั้งเสาไฟฟ้า หากถนนสายใดมีคนเดินมากก็จะติดตั้งเสาไฟฟ้า เพราะจะได้ประหยัดงบประมาณที่จะนำไปใช้พัฒนาตรงส่วนอื่น เสาไฟบางแห่งก็ถูกติดตั้งให้สามารถมองเห็นได้ง่ายซึ่งบ่งบอกถึงความสวยงามและรสนิยมของชนชั้นนำ อีกทั้งการติดตั้งเสาโคมไฟประดับตามริมถนนอยู่บนฐานความต้องการที่อยากจะนำเสนอความงามในทัศนะของชนชั้นสูงให้แก่ชาวตะวันตกได้เห็นว่าตนเองก็มีอารยะ อีกทั้งยังบ่งบอกถึงความยิ่งใหญ่และ

⁷ Lim Samson, “Bangkok Electric,” *Journal of Southeast Asian Studies* 53, no.3 (October 2022): 398.

ความก้าวหน้าของกษัตริย์อันเปรียบได้เป็นนัยว่า “กษัตริย์เป็นเหมือนแสงสว่างของประชาชน” แต่เมื่อพ้นจากตัวเมืองหรือบริเวณรอบพระบรมมหาราชวังแล้วพื้นที่อื่นๆ กลับมืดมิด ความแตกต่างจึงเห็นได้อย่างชัดเจนระหว่างพื้นที่ที่เต็มไปด้วยแสงสว่างกับพื้นที่ที่เต็มไปด้วยความมืด จะเห็นได้ว่าไฟฟ้าในช่วงเวลานั้นถูกจำกัดอยู่แค่ในกลุ่มของชนชั้นนำเท่านั้น ในขณะที่ชาวบ้านใช้เพียงตะเกียงจุดเพื่อให้ความสว่าง อาจจะต้องข้อสังเกตได้ว่า เสาโคมไฟที่ตั้งขึ้นเป็นสิ่งที่ช่วยให้พื้นที่ในบริเวณนั้นน่ามองและปลอดภัยในยามค่ำคืน ซึ่งพื้นที่เหล่านั้นก็คือพื้นที่ของชนชั้นนำ สะท้อนให้เห็นว่าวิทยาการเทคโนโลยีสมัยใหม่ในช่วงเวลานั้นส่วนใหญ่ยังคงจำกัดอยู่แค่เพียงคนกลุ่มน้อย การพัฒนาสังคมสยามจึงเป็นเหมือนการพัฒนาสังคมของชนชั้นนำเท่านั้น

ภาพที่ 2 และ 3: แผนที่ถนนท้ายวัง

ดังที่ได้กล่าวไปก่อนหน้านี้ว่า พื้นที่ติดถนนส่วนใหญ่เป็นของชนชั้นนำและกลุ่มคนที่มีฐานะ ยิ่งถนนใกล้กับวังเท่าไรถนนก็ยิ่งเจริญมากขึ้นเท่านั้น จากตัวอย่างภาพที่ 2 และ 3 เป็นภาพของถนนท้ายวังที่อยู่ด้านหลังของพระบรมมหาราชวัง ในสมัยรัชกาลที่ 5 ได้มีการปรับปรุงถนนเส้นนี้ให้กลายเป็นถนนตามแบบตะวันตก นอกจากนั้นการที่ชาวบ้านพากันนำเอาสินค้ามาขายให้กับบรรดาเหล่าขุนนางในวังทำให้ถนนเส้นนี้กลายเป็นย่านที่คึกคักและเต็มไปด้วยของขาย นอกจากพื้นที่ริมถนนที่มีราคาสูงแล้วพื้นที่ริมคลองก็มีราคาสูงไม่แพ้กัน อย่างบริเวณแถวคลองผดุงกรุงเกษมเป็นชุมชนที่อยู่อาศัยของขุนนางและข้าราชการที่เข้าไปตั้งอยู่รายรอบวังของเจ้านาย ซึ่งบริเวณริมคลองนั้นเป็นที่ตั้งวังของพระบรมวงศานุวงศ์หลายคน อีกถนนที่สำคัญในช่วงเวลานั้นก็คือถนนราชดำเนิน ที่สร้างขึ้นเพื่อใช้เป็นถนนเชื่อมต่อระหว่างพระบรมมหาราชวัง

กับพระราชวังดุสิต โดยมีต้นแบบมาจากถนนมอลลีในลอนดอน ประเทศอังกฤษ และถนนของปีเอลิซ่า ประเทศฝรั่งเศส⁸ ด้วยเหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเคยทอดพระเนตรถนนทั้งสองสายเมื่อตอนที่เสด็จประพาสยุโรปแล้วทรงรู้สึกพอพระราชหฤทัย จึงรับสั่งให้นำแบบของถนนทั้งสองสายกลับมาสร้างที่สยาม

ถนนราชดำเนินมีช่องทางสัญจร 5 ช่องสำหรับรถและทางเท้า เป็นเส้นทางที่เชื่อมไปยังวังของกษัตริย์ เดิมทีพื้นที่บริเวณนี้เป็นทุ่งหญ้าร้าง หนังสือ*ประวัติเจ้าคุณพ่อของม.ล.ยี่ศักดิ์ อิศรเสนา* บรรยายถึงภูมิประเทศของสยามก่อนการสร้างถนนราชดำเนินว่า

...ว่ากันทำไมมี กรุงเทพมหานครเวลานั้น ก็คือป่าเตี้ยปนละเมาะเราตึ๋งเอง มีทุ่งหญ้าแทรกแซงอยู่บ้างเป็นตอนๆ พึ่งมีมนุษย์มาหักล้างถางที่ปลูกเคหาสถานอยู่กันเป็นหย่อมๆ รอบพระนครริมกำแพงเมืองด้านในมีราษฎรซึ่งส่วนมากเป็นพวกทาสพวกเลขาอาศัยปลูกเพลิงสุ่นขแห่งนวมจากอยู่กันเป็นระยะๆ ใช้กำแพงเมืองเป็นผนังด้านหลังอีกสามด้านขัดด้วยตะ บ้างก็เปิดด้านหน้าออกขายกล้วยแขกบ้าง ข้าวโพดคั่ว อ้อยควั่นบ้างตามแต่ฤดูกาลจะอำนวยพิชผล อะไรก็ให้มีขายก็ขายกันไปตามเพลง บนกำแพงเมืองก็ยังเป็นที่ราษฎรอาศัยเลี้ยงวัวได้ไม่เหมือนเดี๋ยวนี้นี้ จึ้นนานๆ ก็มีวัวกั่วพลาดพลัดกำแพงลงมาบนหลังคาเพิงของชาวบ้าน ทำให้ไกลาหลอลหม่านกันเสียที่หนึ่งพอแก่เหงา

ที่ไหนเป็นที่ลุ่มไม่มีใครปลูกบ้านเรือนอยู่กันเป็นป่าโสนมดทับ หนาน้ำขัง น้ำขังแค่นั้นเอง เช่นแถวบางลำพู คอกวัว ไปจนกระทั่งวัดศิริเหล่านี้นี้เหล่านี้นี้เมื่อก่อนเป็นตงโสนน้ำเฉอะไปทั้งนั้น ทุ่งพระเมรุก็ยังเป็นป่าหญ้ารก หนาน้ำน้ำเซาะเข้าข้างจึงเป็นที่ตกกบปลาकिनกัน ถึงหน้าแล้งก็ใช้สร้างเมรุกันเสียที่ พึ่งจะมาใช้ทำนาเอาข้าวใส่บาตรในตอนหลังนี้เอง แม้ที่ว่าการกลาโหมและยุติธรรมซึ่งอยู่หน้าพระราชวังก็ยังเป็นโรงจากพื้นดินทุบราด กวาดเตียน พอหมอบกราบกันได้เท่านั้นเอง

ถนนครั้งนั้นก็คือช่องป่าที่กรุยใหม่ พึ่งฟันต้นไม้ใหญ่ลงพอหายเกะกะเท่านั้น ทางที่ใช้สัญจรกันจริงๆ เพียงแนวที่เตียนราบด้วยเท้ายำ กว้างพอตะแคงหลีกกันได้

⁸ ปราโมทย์ เครือทอง, “กำเนิดตึกแถวสองฝั่งถนนราชดำเนิน ที่มาของฉายา “ป้อมปราการ” ประชาธิปไตย,” ศิลปวัฒนธรรม, 17 พฤศจิกายน 2565, https://www.silpa-mag.com/history/article_3260

เครือข่าย นอกนั้นก็รกรุงรังไปด้วยหญ้าพงแซมผักโขม และซี่ครอกทั้งสองข้างทาง คนเดินทางกันไม่ถึงเส้นจะมองเห็นกันก็ทั้งยาก⁹

ภายหลังจากที่ถนนราชดำเนินได้รับการซ่อมแซมปรับปรุง ถนนถูกประดับด้วยเสาไฟตามแบบต่างประเทศ ทั้งสองฟากของถนนยังเป็นที่ตั้งของสถานที่ราชการขนาดใหญ่และวังพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องการให้ประชาชนสามารถเดินเที่ยวเล่นและพักผ่อนในบริเวณนั้น มีการปลูกต้นไม้ตามแนวถนนเพื่อความร่วมมือกันการที่เดินทางสัญจรและสร้างความสวยงามให้แก่ถนน แต่หากเรามองอีกด้านหนึ่งอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า ความพยายามในการตกแต่งถนนโดยการนำเอาสิ่งปลูกสร้างที่เป็นสิ่งแสดงความศิวิไลซ์อย่างตึกอาคาร เสาไฟฟ้า มาตั้งบนถนนที่สร้างใหม่ และยังเป็นถนนที่เป็นเส้นทางหลักในการเดินทางของชนชั้นนำ เนื่องจากเป็นเส้นทางเชื่อมกับพระบรมมหาราชวังและพระราชวังดุสิต หากมีคนเดินทางเข้ามาสยามเพื่อเข้าเฝ้าฯ ก็จำเป็นต้องผ่านถนนราชดำเนินเพื่อเดินทางเข้าสู่วัง ดังนั้นเส้นทางนี้จึงเสมือนเป็นอวดภาพลักษณ์ที่ดีของสยามให้คนที่เดินทางเข้ามายังสยามได้เห็น ว่าสยามเองก็ศิวิไลซ์ไม่แพ้เมืองยุโรป การกำหนดรูปแบบการใช้ประโยชน์พื้นที่ดังที่กล่าวมานี้แสดงให้เห็นว่า ชนชั้นนำได้พยายามสร้างภาพลักษณ์สยามให้ชาวตะวันตกหรือผู้ที่เดินทางเข้ามาได้เห็น ว่าสยามเองก็มีความศิวิไลซ์ไม่ใช่ว่าบ้านเมืองที่ป่าเถื่อนเหมือนที่ชาวตะวันตกพูดถึง อีกทั้งพื้นที่เหล่านั้นก็สร้างความเจริญหูเจริญตาแก่ชนชั้นนำที่เดินทางผ่านเช่นกัน กล่าวได้ว่าการสร้างถนนราชดำเนินแท้จริงแล้วสร้างอยู่บนความต้องการใช้ประโยชน์ของชนชั้นนำมากกว่าราษฎร ดังจะเห็นได้จากการสั่งห้ามไม่ให้ราษฎรตั้งร้านขายของริมถนนโดยอ้างว่าไม่ต้องการให้พื้นที่ตรงนั้นเป็นย่านการค้า และสร้างอาคารขึ้นเพื่อใช้เป็นสถานที่ทำงานของเหล่าข้าราชการแทน

⁹ ม.ล.ยี่งักดี อิศรเสนา, *ประวัติเจ้าคุณพ่อ*, อ้างใน ส.พลายน้อย, *เรื่องเล่าบางกอก*, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2555).

ภาพที่ 4: ภาพถนนราชดำเนินกลางหลังการปรับปรุงในปี พ.ศ.2483

นอกจากการสร้างถนนแล้ว การจัดตั้งกรมสุขาภิบาลในสมัยนั้นก็อยู่บนพื้นฐานของการพัฒนาพื้นที่ของชนชั้นนำเช่นกัน ในงานของนิภาพร รัชตพัฒนากุล เรื่อง “ความหมายของ “สาธารณะ” ในประวัติศาสตร์เมืองกรุงเทพ: ข้อเสนอแนะการจัดการสิ่งแวดล้อมเมืองกรุงเทพของกรมสุขาภิบาล” ได้อธิบายถึงการนำเอางบประมาณของสุขาภิบาลทางตอนใต้มาใช้ในการจัดการสุขาภิบาลทางตอนเหนือ เพราะทางเหนือมีพระราชวังดุสิตตั้งอยู่ โดยเน้นการดูแลจัดการความสะอาดในส่วนพื้นที่ในเขตกำแพงของพระนคร นิภาพร รัชตพัฒนากุลเสนอว่าการดูแลเขตพื้นที่ในกำแพงพระนครนั้นเป็นการประหยัดค่าใช้จ่าย และเป็นการฝึกฝนเจ้าหน้าที่สยามให้คุ้นเคยกับงานสุขาภิบาล นอกจากนั้นยังมีการสั่งให้หยุดติดตั้งเสาไฟฟ้าบนถนนในเมือง เพื่อนำเสาไฟฟ้ามาติดตั้งบนถนนระหว่างพระบรมมหาราชวังกับพระราชวังดุสิตเสียก่อน เมื่อมีแขกบ้านแขกเมืองมาเข้าเฝ้าจะได้ไม่อับอาย จากข้อเสนอของนิภาพรชี้ให้เห็นว่าการตั้งกรมสุขาภิบาลขึ้นในสมัยนั้นได้เอื้อผลประโยชน์ให้กับกลุ่มชนชั้นนำมากกว่าการพัฒนาบ้านเมืองที่อยู่อาศัยของเหล่าราษฎร ชนชั้นนำเป็นกลุ่มแรกที่เข้าถึงความศิวิไลซ์ก่อนราษฎร งบประมาณถูกแบ่งออกมาเพื่อนำเอาไปใช้บำรุงพื้นที่ของชนชั้นนำให้มีความทันสมัย ดังจะเห็นได้จากการนำเอาเงินงบประมาณที่ใช้พัฒนาพระนครทางใต้เปลี่ยนไปใช้ปรับปรุงพระนครทางเหนือ เนื่องจากการพัฒนาสุขาภิบาลทางตอนใต้มีอุปสรรคค่อนข้างมากทั้งจากปัญหาเรื่องคนในบังคับต่างชาติ ชนชั้นนำบางส่วน และผู้ที่เกี่ยวข้องกับการจัดการสุขาภิบาลเมืองกรุงเทพฯ ชนชั้นนำบางส่วนมองว่าแรงงานจีนที่อาศัยอยู่เป็นชุมชนหนาแน่นและสกปรก ด้วยความที่พวกเขาพอใจ

ที่จะอาศัยอยู่ในพื้นที่ที่สกปรกเพราะพวกเขามีนิสัยที่รักความสกปรกอยู่แล้ว¹⁰ เหตุผลดังกล่าวเป็นเหตุผลที่ทำให้การพัฒนาสุขาภิบาลทางตอนใต้เป็นไปอย่างล่าช้า ทำให้การพัฒนาชุมชนในช่วงเวลานั้นอยู่บนฐานการช่วยเหลือกันเอง เช่น การช่วยกันจัดการกับกลิ่นเหม็นโดยการสร้างห้องน้ำสาธารณะให้ไกลจากแนวถนนยาวราชในปี พ.ศ. 2445 โดยมีกองตะเวนเข้ามาช่วยเหลือเนื่องจากพบว่าการสร้างห้องน้ำสาธารณะขาดแคลนอุปกรณ์และแหล่งจัดเก็บสิ่งปฏิกูล ในประเด็นนี้เป็นข้อโต้แย้งว่าราษฎรไม่ได้พึงพอใจกับการอยู่ในพื้นที่สกปรกตามทัศนคติของชนชั้นนำ ความสกปรกจากสิ่งปฏิกูลก็สร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้ที่อยู่อาศัยบริเวณนั้นเช่นกัน

จากการสอบถามของมิสเตอร์เวสเดนการ์ด ทูตชาวอังกฤษ ที่สอบถามพระยาภิรมย์ภักดีเกี่ยวกับค่าใช้จ่ายในการทำถนน พบว่าสยามใช้เงินงบประมาณซ่อมแซมถนนปีละ 35,000 ปอนด์ในการซ่อมแซมถนนที่มีความยาวเพียง 40 ไมล์ ซึ่งถ้าชาวตะวันตกใช้เงินจำนวนเดียวกันในการสร้างถนน จะได้ถนนที่เรียบเหมือนโตะบิลเลียดแบบเดียวกันกับในยุโรป¹¹ เราอาจตั้งข้อสันนิษฐานได้ว่าแท้จริงแล้วสยามนั้นหมดงบประมาณไปกับการสร้างถนนปีละ 35,000 ปอนด์หรือแบ่งงบประมาณในส่วนนี้ไปใช้ทำอย่างอื่น จึงเป็นสาเหตุที่สยามเลือกตั้งกรมสุขาภิบาลแทนการตั้งมุนิซิเปอล เพราะการตั้งกรมสุขาภิบาลนั้นอย่างน้อยคนทีดูแลควบคุมและเจ้าหน้าที่ที่ทำงานก็เป็นคนของสยามเอง ถ้าหากตั้งมุนิซิเปอลขึ้นมาคนต่างชาติย่อมรู้การทำงานของคนสยาม ในแง่นี้รัฐก็อาจจะไม่สามารถแบ่งเงินงบประมาณไปใช้ในส่วนอื่นได้ และที่สำคัญคือเหล่าขุนนางที่มีอำนาจก็กลัวที่จะสูญเสียอำนาจให้กับชาวต่างชาติ

สำหรับพื้นที่ขั้วปลายและการกำจัดขยะก็เป็นประเด็นสำคัญด้วยเช่นกัน การสร้างห้องน้ำในสยามเริ่มต้นจากการสร้างห้องน้ำภายในวังและบ้านของเจ้านายก่อน ซึ่งเมื่อชนชั้นนำตระหนักถึงความสกปรก และมองว่าพฤติกรรมในการขับถ่ายของชาวบ้านที่มักจะขับถ่ายเรี่ยราด หรือขับถ่ายลงแม่น้ำ ลำคลอง เป็นสิ่งที่น่ารังเกียจและไม่ควิไลซ์จึงได้สร้างห้องน้ำไว้เพื่อใช้ในการขับถ่าย การนำเอาความควิไลซ์มาพัฒนาในกลุ่มเพื่อยกระดับชนชั้นของตนเองให้เหนือกว่าชนชั้นอื่น และผลักดันให้ชาวบ้านเป็นเหตุที่ทำให้บ้านเมืองสยามเต็มไปด้วยความสกปรกแต่ในความเป็นจริงนั้นคนรับใช้ตามบ้านเจ้าขุนมูลนายก็นำเอาสิ่งปฏิกูลจากห้องน้ำไปทิ้งลงในแม่น้ำลำคลองแทน และแม้ว่าจะมีหลายคนเสนอวิธีการแก้ไขปัญหานี้ให้กับรัฐ อย่างไรก็ตามในเรื่องของ

¹⁰ นิภาพร รัชตพัฒนากุล, “ความหมายของ “สาธารณะ” ในประวัติศาสตร์เมืองกรุงเทพ: ข้อสังเกตจากการจัดการสิ่งแวดล้อมเมืองกรุงเทพของกรมสุขาภิบาล,” *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*, ฉ.36 (2557): 185.

¹¹ เรื่องเดียวกัน, 181.

การจัดการกับขยะโดยการเอาวิสาหกิจความรู้อย่างใหม่มาใช้ แต่ขุนนางสยามกับเบเนดิกต์เสนอแนะ ดั่งเช่นข้อเสนอของ R. Belhome ที่เสนอให้สร้างเตาเผาขยะ โดยนำเสนอการเปรียบเทียบชนิด ปริมาณ และวิธีการจัดการขยะของเมืองกรุงเทพฯ กับเมืองอื่นๆ เพราะขยะแต่ละที่ไม่เหมือนกัน การกำจัดขยะอย่างเหมาะสมจึงต้องดำเนินการแตกต่างกัน สุดท้ายแล้วข้อเสนอนี้ก็ถูกขุนนางสยามปัดตกไป¹² ด้วยเพราะอาจมองว่าเป็นสิ่งที่สิ้นเปลืองงบประมาณ ประเด็นต่างๆ ที่ได้กล่าวมาข้างต้นสะท้อนให้เห็นถึงความต้องการพัฒนาพื้นที่ของกลุ่มชนชั้นนำให้สะดวกสบายก่อนการปรับปรุงพื้นที่สาธารณะ กล่าวได้ว่าชนชั้นนำเอาความศรัทธาในศาสนาคริสต์มาใช้อ้างอิงไม่ว่าจะอ้างว่าต้องการเริ่มพัฒนาจากพื้นที่เล็กๆ ก่อน หรืออ้างว่าพื้นที่อื่นมีอุปสรรค คำถามก็คือทำไมต้องเป็นพื้นที่ในบริเวณวังแทนที่จะเป็นพื้นที่อื่นนอกเหนือจากพื้นที่ใกล้วัง ประเด็นที่สะท้อนให้เห็นถึงความต้องการของชนชั้นนำได้อย่างชัดเจนว่าต้องการให้พื้นที่ของกลุ่มตนเองทันสมัยให้ได้มากที่สุดเพื่อแบ่งแยกกลุ่มคนออกโดยใช้ความศรัทธาในศาสนาคริสต์มาเป็นตัวตัดสินชนชั้น แน่นอนว่าความศรัทธาในศาสนาคริสต์ทำให้สังคมชนชั้นนำดูมีอารยะมากกว่าราษฎรเนื่องจากพื้นที่ของเหล่าราษฎรแทบไม่ได้รับการพัฒนาเมื่อเทียบกับพื้นที่ของชนชั้นนำ

พื้นที่ของราษฎรในกรุงเทพฯ

ถนนในช่วงเวลานั้นเป็นสิ่งที่สะท้อนความเป็นสมัยใหม่ พื้นที่ที่อยู่ติดกับถนนจึงมีราคาสูงมาก บางแห่งก็เป็นพื้นที่ทางการค้า ผู้ที่เป็นเจ้าของอาคารบ้านเรือนริมถนนส่วนใหญ่มักเป็นคนที่มีฐานะ แน่นอนว่าราษฎรทั่วไปก็ไม่สามารถสร้างบ้านเรือนริมถนนได้ จึงจำเป็นต้องขยับย้ายที่อยู่เข้าไปอาศัยตามตรอกซอยของถนนแทน สำหรับพื้นที่ริมถนนถือเป็นแหล่งเจริญและสะอาด ในขณะที่พื้นที่ถัดจากถนนเข้าไปตามซอยและตรอกกลายเป็นพื้นที่ที่อโคจรและแหล่งมอมมิตรของสังคมที่รวมสิ่งไม่ดี ถนนเจริญกรุงมีตรอกซอยมากมายภายในตรอกเต็มไปด้วยสิ่งสกปรก บางตรอกก็คับแคบมากจนทำให้คนที่หลงเข้าไปแทบจะไม่สามารถหาทางออกได้จึงต้องย้อนกลับออกมาทางเดิม จากบันทึกของนักเดินทางชาวตะวันตกที่ได้บันทึกสภาพของกรุงเทพฯ ไว้ในพ.ศ.2424 ดังในหนังสือ Temples and Elephants ระบุว่า

ถนนสายสำคัญคือถนนเจริญกรุง มีระยะทางหลายไมล์ แต่บางส่วนน้ำท่วมนองเสมอ ในฤดูฝน ตรอกซอยและทางที่แยกออกไปจากถนนใหญ่สายนี้ก็สกปรกอยู่

¹² เรื่องเดียวกัน, 122.

ตลอดกาลไม่ว่าจะแห้งหรือจะแฉะ ยวดยานที่มีก็อยู่ในสภาพที่ใช้ไม่ได้พอกัน รถรับจ้างที่พวกลิงค์และพวกมลายูให้เข้านั้นเก่าแก่จนแทบจะหลุดออกเป็นชิ้นๆ ม้าลากรถก็เร็วยิ่งกว่ารถ เพราะเป็นม้าชนิดที่ไม่มีในประเทศใดในยุโรปจะทรงมานให้มันทำงานต่อไปอีก บ้านช่องส่วนมากเป็นกระต๊อบไม้ไผ่หรือไม้กระดาน ตึกมีน้อยมักจะอยู่ห่างๆกัน และส่วนมากก็ไม่ได้รับการซ่อมแซมเหมือนกันหมด ทั้งตามชอกตามมุมของตรอกที่คดเคี้ยวเหล่านี้มีโกรตัน(โกสน) และพีชอื่นๆขึ้นรกทำให้ยังดูสกปรกมากขึ้น¹³

ข้อความดังกล่าวชี้ให้เห็นว่าสยามมีสภาพที่ไม่ศิวิไลซ์ ตามตรอกชอกซอยเต็มไปด้วยสิ่งสกปรก อีกทั้งตรอกชอกซอยในสมัยนั้นไม่ได้เป็นเพียงถนนเล็กๆ ที่ใช้เดินทางลัดเลาะแต่ถือเป็นแหล่งที่อยู่อาศัยและประกอบอาชีพที่พื้นที่บางแห่งก็สัมพันธ์กับกลุ่มชาติพันธุ์ และคนมักจะเรียกชื่อตรอกตามของที่ขาย เช่น ตรอกโรงโคมที่มีโคมกระจาดแขวนขาย ตรอกสุกรที่เป็นตรอกชาวจีน คนจีนที่ประกอบอาชีพเลี้ยงและขายสุกรโดยมีโรงฆ่าหมูอยู่ในพื้นที่ ตรอกถั่วอกที่เป็นตรอกที่ชาวจีนประกอบอาชีพเพาะถั่วอกขาย¹⁴ ตรอกต้นไทรที่เป็นแหล่งเลี้ยงสัตว์อย่างหมู เป็ดและไก่ และยังเป็นตลาดสดที่มีปลา กระเทียมดอง และร้านขายของชำ ซึ่งได้ส่งกลิ่นเหม็นคาวที่มาจากของดองและอาหารสดคลุกอยู่ในตรอก บางตรอกเป็นที่ขับถ่ายของคนแถวนั้น จึงเต็มไปด้วยสิ่งปฏิกูลจนชาวบ้านเรียกตรอกนั้นว่า “ตรอกอาจุม” แม้ว่าต่อมาจะมีการขยายถนนแล้วแต่คนก็ยังไปขับถ่ายแถวบริเวณปลายตรอกอยู่เช่นเคย บางตรอกเต็มไปด้วยซากศพสุนัข ชาวบ้านระแวกนั้นจึงเรียกว่า “ตรอกป่าช้าสุนัขเอนา” ราษฎรหลายคนได้รับความเดือดร้อนจากกลิ่นสิ่งปฏิกูลของสัตว์อย่างหมู เป็ด และไก่ ดังบทความใน *หนังสือพิมพ์บางกอกการเมือง* ได้รายงานว่ “หมูเร่ร่อนเป็นสาเหตุที่ทำให้เกิดความโสโครก อันจะนำมาซึ่งเชื้อโรคและเป็นการ “นิวแชนซ์” พระสงฆ์ สามเณร ประชาชน”¹⁵ สะท้อนให้เห็นว่ารัฐไม่ได้เข้ามา

¹³ เสถียร พันธังสี และทีชะระ, *ท่องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง*, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2550), 37.; งานเล่มนี้เรียบเรียงมาจากงานเขียนภาษาอังกฤษชื่อ *Temples and Elephants* ของ Carl Bock นักธรรมชาติวิทยาชาวอเมริกันที่ได้เดินทางเข้ามาสำรวจดินแดนไทยในปี พ.ศ.2424

¹⁴ นนทพร อยู่รัมย์, “การจัดการพื้นที่ “ด้านมืด” ในกรุงเทพฯ สมัยร.5 แหล่งอบายมุข ถึงโรงหญิงหาเงิน,” *ศิลปวัฒนธรรม*, 17 กุมภาพันธ์ 2565, https://www.silpa-mag.com/history/article_35971

¹⁵ นิภาพร รัชพัฒน์กุล, “นาสิกประสาทภัย: ประวัติศาสตร์ของกลิ่นเหม็นในกรุงเทพฯ,” *ศิลปวัฒนธรรม* (มกราคม 2562): 125.

จัดการแก้ไขปัญหาที่เกิดขึ้น ทำให้ราษฎรต้องไปร้องเรียนที่สื่อหนังสือพิมพ์แทนเพื่อกระตุ้นให้รัฐรับรู้ถึงความเดือดร้อนของราษฎร

ภาพที่ 5: ภาพบ้านเรือนภายในพื้นที่ตรอกสุกร

ที่มา: Facebook ของ เจริญ ตันมหาพราน

ที่อยู่อาศัยของคนในตรอกสุกรมีสภาพที่ดูสกปรก จากภาพที่ 5 จะเห็นได้ว่ามีขยะตามพื้นและตัวบ้านที่ทรุดโทรมเป็นอย่างมาก บ้านเรือนในตรอกนั้นสร้างด้วยไม้เกือบทุกหลังคาเรือนและสร้างติดกันจนแออัด พื้นที่ตอนใต้ของวัดสามจีนมีห้องแถวชั้นเดียวหลากหลายแถวให้คนเช่าอยู่อาศัยแบบแออัด สภาพของห้องแถวมีหลังคาและพื้นที่ที่ทรุดโทรม ทางเดินกว้างไม่เกิน 1 เมตร เต็มไปด้วยน้ำสกปรกขังแฉะแฉะ สัตว์ที่เลี้ยงไว้อย่างเป็ดและสุกรเดินเล่นผ่านและถ่ายอุจจาระเรี่ยราดส่งกลิ่นเหม็นตลบอบอวล อย่างตรอกซอกซอยริมถนนตะนาวตามที่ขุนวิจิตรมาตราได้บรรยายว่า “ตึกแถวเตี้ยชั้นเดียวนี้น่าคนข้างกว้างและลึกเข้าไปมาก กันเป็นห้องได้ถึงสามห้อง ส่วนลึกตอนสุดท้ายของห้องเป็นพื้นที่ดินรกรๆ คนอยู่ต่อเป็นชานและทำบันไดสองสามชั้นลงไปได้”

ภาพที่ 6: ภาพบ้านเรือนชาวสยามในอดีต

บ้านเรือนชาวสยามนั้นมักมีไต้ถุนที่ยกขึ้น โดยมีสภาพมืดอับ พื้นดินเต็มไปด้วยเศษขยะ กำแพงที่หลุดลอกและเป็นคราบน้ำมันทำให้บ้านดูทรุดโทรมยิ่งขึ้นดังที่ปรากฏในภาพที่ 6 สภาพความเป็นอยู่ที่น่ากลัวและสกปรกเช่นนี้เป็นสิ่งที่พบเห็นได้ทั่วไปในสยาม ซึ่งในหนังสือพิมพ์ *Bangkok recorder* ของหมอบลัดเลย์ได้กล่าวไว้ว่า “อนึ่งคนฝ่ายอุจาระปะสาวะ, แลเทซึ่งสิ่งของที่โสโครกลงที่ไต้ถุน, โกลัที่นั้งที่นอนแห่งตนๆ, จึงให้บังเกิดอายพิศมัตติโอมิอัศมา” ข้อความที่ปรากฏในหนังสือพิมพ์นั้นสะท้อนให้เห็นว่า คนสยามมักทิ้งสิ่งปฏิกูลลงไต้ถุนบ้านของตนเองซึ่งถือเป็นเรื่องปกติในสมัยนั้น นอกจากนั้นไต้ถุนมักจะเป็นพื้นที่หาเศษสตาจค์ของเด็กจรจัดและขอทานเสมอ ทำให้ไต้ถุนบ้านกลายเป็นแหล่งรวมเชื้อโรคทั้งที่มาจากการทิ้งของเสียอย่างขยะและสิ่งปฏิกูลจากคนที่อาศัยอยู่บนเรือน นอกจากบ้านเรือนที่สกปรกแล้ววิถีการดำเนินชีวิตของคนสยามก็สกปรกไม่แพ้กัน ความสกปรกถูกถ่ายทอดผ่านข้อความในหนังสือพิมพ์ของหมอบลัดเลย์ในฉบับที่ 12 ความว่า “แต่เราเห็นว่าฝูงราษฎรทั้งปวงเกียจคร้านนัก ไม่อยากทำให้บ้านของตัวสะอาด เขาชอบอาบน้ำทุกวันให้ตัวสะอาดก็จริง ถ้าไม่อาบน้ำไม่ได้ แต่เขาอาจทนโสโครกในบ้านในที่นอนมุ้งหมอนในไต้ถุนหนกนัก เหลือที่จะเปรียบเทียบ

เขาพบว่าช่วงมันเปนไร” ข้อความนี้แสดงให้เห็นว่าแม้คนสยามจะอาบน้ำชำระร่างกายให้สะอาดอยู่ทุกวัน แต่สภาพความเป็นอยู่รอบตัวพวกเขายังคงเต็มไปด้วยความโสโครก ในประเด็นนี้ผู้ศึกษาเห็นว่า ส่วนหนึ่งที่พวกเขาไม่ตระหนักถึงความสกปรกนั้นเป็นเพราะว่าพวกเขาอาจไม่รู้จักเชื้อโรคและยังไม่มีความรู้เกี่ยวกับโรคระบาดอันมีสาเหตุมาจากสิ่งสกปรกอย่างสิ่งปฏิกูลหรือซากศพ ประกอบกับการจัดการสุขาภิบาลที่ยังไม่เข้มงวดทำให้คนใช้ชีวิตแบบเดิมที่เต็มไปด้วยความสกปรก น่าสังเกตว่าเหตุใดชาวบ้านแถวนั้นดูไม่รังเกียจสภาพแวดล้อมที่พวกเขาอยู่ แต่กลับมีความต้องการให้รัฐเข้ามาจัดการกับปัญหาความสกปรกในระยะหลัง ทั้งที่ในอดีตคนมองว่าการขับถ่ายนั้นเป็นส่วนหนึ่งของกิจกรรมตามธรรมชาติ¹⁶ พวกเขาต้องใช้ชีวิตอยู่กับมันจนกลายเป็นเรื่องธรรมดาของพวกเขา แต่เมื่อคนเพิ่มจำนวนขึ้นอย่างรวดเร็ว พื้นที่ขับถ่ายก็เริ่มไม่เพียงพอเมื่อเปรียบเทียบกับจำนวนคนที่มากขึ้น จึงทำให้สังคมเต็มไปด้วยของเสียที่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้ที่อาศัยอยู่ในบริเวณแหล่งขับถ่าย และท้ายสุดแล้วสิ่งสกปรกเหล่านั้นก็กลายเป็นแหล่งสะสมของเชื้อโรคที่เป็นต้นเหตุของการเกิดโรคระบาด ชุดความคิดเรื่องเชื้อโรคเกิดขึ้นภายหลังการระบาดของอหิวาตกโรค เมื่อคนล้มตายเป็นจำนวนมาก ชนชั้นนำก็เริ่มตระหนักถึงความสำคัญของความสะอาดมากขึ้น จึงได้มีการออกประกาศสั่งห้ามให้คนขับถ่ายลงในแม่น้ำลำคลองและขับถ่ายเรี่ยราดตามตรอกตามถนน อีกทั้งได้จัดตั้งหน่วยงานเพื่อจัดการกับสิ่งสกปรกโดยเฉพาะ โรคระบาดกลายเป็นเกณฑ์ที่ใช้วัดคุณภาพของพื้นที่ว่า หากพื้นที่ไม่มีขยะหรือของเสียพื้นที่ดังกล่าวก็นับว่าเป็นพื้นที่ที่เจริญ พื้นที่ที่นับว่าเจริญส่วนใหญ่มักตั้งอยู่ริมถนนและบริเวณแหล่งที่อยู่อาศัยของชนชั้นนำนั่นเอง

พื้นที่ราษฎร: กรณีศึกษาย่านสำเพ็ง

เพื่อเปรียบเทียบระหว่างพื้นที่ชนชั้นนำกับพื้นที่ของราษฎร บทความนี้จะใช้พื้นที่สำเพ็งในการใช้อธิบายความแตกต่างของพื้นที่ทั้งสอง สำเพ็งเปรียบเหมือนตัวแทนภาพที่สะท้อนถึงพื้นที่ของราษฎรได้ชัดเจนที่สุด สำเพ็งเป็นพื้นที่ที่รวมปัญหาหลายๆ อย่างเช่น ปัญหาของโจร ทุจริตสีเทา ชุมชนแออัด เหล่านักเลง ไฟไหม้ และความสกปรก แม้ว่าสำเพ็งเป็นแหล่งการค้าที่สำคัญอันเป็นหนึ่งในพื้นที่เศรษฐกิจของสยาม บริเวณนี้มีร้านค้าและร้านขายของมากมาย เป็นย่านที่อยู่อาศัยของชาวจีนส่วนใหญ่ นอกจากสำเพ็งเป็นแหล่งการค้าแล้วยังเป็นย่านพักผ่อนของ

¹⁶ มนฤทัย ไชยวิเศษ, *ประวัติศาสตร์สังคมว่าด้วยลัทธิและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย*, (กรุงเทพฯ: มติชน, 2545).

เหล่าเจ้าขุนมูลนาย เป็นแหล่งหญิงบริการ และแหล่งอบายมุข มีทั้งสำนักโคมเขียวหรือโรงโสเภณี โรงฝิ่น โรงหวยและบ่อนการพนัน ซึ่งมักจะตั้งอยู่ตามในตรอกซอกซอย เช่น ตรอกแตงตรอกเต้า ตรอกอาเนียงเกว ตรอกมูลฝอย ตรอกโรงคราม และตรอกอามาเกว ตรอกเหล่านี้เป็นตรอกที่ขึ้นชื่อเรื่องของแหล่งอบายมุข¹⁷ ย่านโสเภณีในสำเพ็งถือเป็นแหล่งโสเภณีที่เก่าแก่ จากบันทึกของพระยาอนุমানราชชนกล่าวไว้ว่า “โรงหญิงคนชั่วสมัยเมื่อข้าพเจ้าแรกเกิดเห็นจะมีและจำกัดอยู่แต่ในสามเพงเท่านั้น”¹⁸ คำว่า “หญิงคนชั่ว” นั้นสะท้อนให้เห็นว่าคนมองโสเภณีเป็นคนไม่ดี และได้นำไปสู่คำพูดที่เอาไว้ใช้ตำหนิเหยียดหยามกัน โดยคำว่า “หญิงสำเพ็ง” นั้นมีความหมายว่า หญิงสาวที่ประพฤติดุชั่วสำส่อน¹⁹ โสเภณีส่วนใหญ่เป็นผู้หญิงชาวจีนกวางตุ้งโดยให้บริการแก่ชาวจีนในสำเพ็งเป็นหลัก

จากบัญชีจำนวนผู้หญิงที่เป็นโสเภณีในปีพ.ศ.2442 พบว่ามีโรงโสเภณีที่ตั้งอยู่ในสำเพ็งและจดทะเบียนเป็นโรงโสเภณีมากถึง 40 แห่ง²⁰ เจ้าชายวิลเลียมแห่งสวีเดนที่เดินทางเข้ามาในสยามได้จดบันทึกเรื่องราวและประสบการณ์ของพระองค์ลงในหนังสือที่ชื่อว่า *In The Land of The Sun: Notes and Memories of a Tour in The East* ข้อความในตอนหนึ่งได้ระบุว่า “...เมื่อเราผ่านถนนอันกว้างขวางนั้นมาแล้วเราก็จะเข้าสู่ทางแคบๆ เป็นซอกซอยคดเคี้ยว เป็นย่านที่มีคนอยู่อย่างบางตา มีโคมไฟกระดาดแขวนประดับอยู่หน้าประตูตึกรันนั้นบ้างตึกรันบ้าง ซึ่งนี่ก็คือ ‘ด้านมืด’ ของกรุงเทพ...”²¹ จากข้อความนี้เราอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าเส้นทางที่เจ้าชายวิลเลียมได้เดินทางผ่านเข้าไปนั้นอาจเป็นย่านโสเภณี เพราะโคมไฟที่แขวนไว้ที่หน้าประตูในสมัยนั้นเป็นสัญลักษณ์ของสถานที่ให้บริการโสเภณี รายงานการสืบคดีเพลิงไหม้ในปีพ.ศ.2449 ได้อธิบายลักษณะของสถานบริการโสเภณีไว้ว่า “โรงหญิงหาเงินโรงนี้ เปนโรงไม้ 2 ชั้น 5 ห้อง ตั้งอยู่เคียงตรอกวัดตึกเก่า ปลูกอยู่หลังตึกแถวริมถนนจักรวรรดิ ที่สี่แยกถนนจักรวรรดิกับถนน

¹⁷ นนทพร อยู่มั่งมี, “การจัดการพื้นที่ ‘ด้านมืด’ ในกรุงเทพฯ สมัยร.5 แหล่งอบายมุข ถึงโรงหญิงหาเงิน,” ศิลปวัฒนธรรม, 17 กุมภาพันธ์ 2565, https://www.silpa-mag.com/history/article_35971

¹⁸ เสฐียรโกเศศ, *พื้นความหลัง เล่ม 3* (กรุงเทพฯ: ศึกษิตสยาม, 2522), 21 อ้างใน ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, “โสเภณีกับนโยบายของรัฐบาลไทย พ.ศ.2411-2503,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 19.

¹⁹ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, “โสเภณีกับนโยบายของรัฐบาลไทย พ.ศ.2411-2503,” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2526), 19.

²⁰ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, “โสเภณีกับนโยบายของรัฐบาลไทย พ.ศ.2411-2503,” 20-21.

²¹ William of Sweden, H.R.H. Prince, *ดินแดนแห่งแสงตะวัน*, แปลโดย เสาวลักษณ์ กิษานนท์ (กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542).

เยาวราชมุมตะวันตกเฉียงใต้ มีตรอกเดินคั่นระหว่างหลังตึกแถวกับโรงหุงหาเงินเลี้ยวออกมา ถนนจักรวรรดิทางด้านสกัดตึกแถวได้อีกทางหนึ่งด้วย” ธุรกิจบริการโสเภณีนั่นเติบโตและสร้างกำไรอย่างมากให้กับรัฐจากการเก็บภาษีบำรุงถนน แน่นนอนว่าอาชีพโสเภณีในช่วงเวลานั้นเป็นอาชีพที่ถูกกฎหมาย มีการเสียภาษีให้กับรัฐอย่างถูกต้อง อาชีพโสเภณีถือเป็นอาชีพที่สัมพันธ์กับถนนอย่างมากซึ่งเป็นภาพสะท้อนความเป็นเมืองสมัยใหม่ได้เป็นอย่างดี งานศึกษาของธเนศวรฉัตรยานาวา เรื่อง “ดอกไม้อีกี่ ราศีมีแค่สตาจค์” ได้กล่าวว่า

ถนนที่เป็นสัญลักษณ์ของความเป็นเมืองเมื่อถูกซ้อนทับด้วยธุรกิจขายบริการบนท้องถนนจึงยิ่งสะท้อนภาพความเป็นเมืองได้ดียิ่งขึ้น โดยทั่วๆ ไปแล้วการค้ากามเป็นธุรกิจแห่งความเป็นเมือง นับตั้งแต่ปลายรัชกาลที่ 5 เป็นต้นมา การขยายตัวของเมืองและการค้าทำให้เกิดผู้คนที่ยากินตามท้องถนนมากขึ้น พอถึงช่วงปีพ.ศ.2460 กว่า เป็นต้นมา ผู้หญิงขายบริการก็สร้างความสมบูรณ์ให้กับความเป็นเมืองอย่างเต็มเปี่ยมเพื่อให้สมกับที่ได้ชื่อว่าเป็นหญิงงามเมือง หนังสือพิมพ์ในสมัยนั้นถึงขั้นกล่าวว่าทุกๆ หนึ่งในสิบของถนนหรือตรอกซอกซอยในกรุงเทพฯ จะต้องมีช่องโสเภณีตั้งอยู่ ถนนที่ดังๆ ก็ได้แก่ ถนนราชดำเนิน²²

คนในสังคมส่วนใหญ่มองว่าโรงโสเภณีเป็นพื้นที่ของคนไม่ดี อาชีพโสเภณีเป็นอาชีพที่ผิดศีลธรรม น่ารังเกียจ ผู้หญิงที่เป็นโสเภณีมักถูกดูหมิ่นเหยียดหยามและถูกสังคมผลักให้เป็นกลุ่มคนที่ไม่น่าคบหา ชายที่ขบเคี้ยวโรงโสเภณีถือเป็นที่รังเกียจของผู้หลักผู้ใหญ่ หากไปขอลูกสาวใครเขาก็ถูกปฏิเสธเพราะกลัวว่าจะนำโรคมาริดลูกสาวของเขา²³ ดังนั้นบทกวีของพระยาอนุমানราชธนที่กล่าวว่า “การคบหาเสวนากับผู้หญิงคนชั่วถือกันว่าเป็นที่น่ารังเกียจ ไปสู่ขอลูกสาวเขา ถ้าเขารู้ว่าเป็นนักร้องเที่ยวผู้หญิงคนชั่ว ใครก็ไม่อยากได้มาเป็นเขย”²⁴ แต่สิ่งที่น่าสนใจคือแม้ว่าอาชีพโสเภณีจะเป็นอาชีพที่คนมองว่าผิดศีลธรรมแต่ก็เป็นอาชีพที่สร้างรายได้ให้กับรัฐเช่นกัน แม้ว่าอาชีพโสเภณีเป็นอาชีพที่สะท้อนการพัฒนาของสังคมเมืองแต่คนในสังคมกลับมองว่าเป็นอาชีพไม่ดี หญิงโสเภณีเป็นหนึ่งในสิ่งที่บ่งบอกความไม่ศิวิไลซ์ในทัศนะของชนชั้นนำ

²² ธเนศ วรฉัตรยานาวา, “ดอกไม้อีกี่ ราศีมีแค่สตาจค์,” ใน *อรสมสุทธินิสาคร ดอกไม้ราตรี สีนคัมภีร์ชีวิต* (กรุงเทพฯ: สารคดี, 2545), 9-10.

²³ เสฐียรโกเศศ, *พื้นความหลัง เล่ม 3*, พิมพ์ครั้งที่ 1 (กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547), 76.

²⁴ เรื่องเดียวกัน, 28.

เพราะอาชีพโสเภณีสำหรับสังคมสยามแล้วเป็นอาชีพที่คนไม่ยอมรับและถูกมองว่าเป็นอาชีพที่ผิดศีลธรรมและศาสนา กระนั้นอาชีพโสเภณีก็ทำเงินได้มาก หากรัฐหยุดธุรกิจโสเภณีรัฐก็ขาดรายได้ ดังนั้นแล้วแหล่งบริการโสเภณีจึงต้องตั้งอยู่ในตรอกซอกซอยแทนการตั้งริมถนน สะท้อนให้เห็นว่ารัฐไม่ได้ให้ความสำคัญเกี่ยวกับว่าจะทำถูกหรือผิดศีลธรรม แต่รัฐให้ความสำคัญกับรายได้ที่ได้จากโสเภณีมากกว่า แต่รายได้ที่ได้มานั้นก็นำเอาไปพัฒนาพื้นที่ของกลุ่มชนชั้นนำแทน ท้ายที่สุดแล้วชนชั้นนำก็ได้ผลประโยชน์จากการจ่ายภาษีของเหล่าโสเภณีอยู่ดี นอกจากนี้ น่าสนใจว่าแม้ว่าโรงโสเภณีเป็นพื้นที่ที่ไม่ดี แต่กลุ่มผู้ชายชนชั้นนำเองก็เข้าไปใช้บริการโรงโสเภณีเช่นกัน เพียงแต่พวกเขาเรียกพื้นที่นั้นว่า คลับ บาร์ สนามหรือสโมสร เป็นเหมือนสถานที่ที่เฉพาะกลุ่มผู้ชายชนชั้นนำ โดยจะมีสิ่งมีเงินมาและหญิงสาวคอยให้บริการเหมือนกับโรงโสเภณีในสำเพ็ง คลับที่มีชื่อเสียง อย่างเช่น เบลิวบาร์ และสะเป่ลินดิบาร์ที่อยู่ในย่านบางรัก นั้น²⁵ สะท้อนให้เห็นถึงการแบ่งระดับของโรงโสเภณีและการเติบโตของการค้าประเวณีที่ขยายออกจากเขตสำเพ็งไปยังพื้นที่อื่น

ภาพที่ 7: สำเพ็งในสมัยรัชกาลที่ 5

ที่มา: นิตยสารศิลปวัฒนธรรม ฉบับมีนาคม 2556

²⁵ ดารารัตน์ เมตตาริกานนท์, “โสเภณีกับนโยบายของรัฐบาลไทย พ.ศ.2411-2503”, 25-26.

การเล่นพนันเป็นอีกหนึ่งความบันเทิงที่ได้รับความนิยมในสยาม การเล่นการพนันมักเล่นในโรงบ่อนเบี้ยซึ่งในสมัยรัชกาลที่ 5 มีมากถึง 403 บ่อน ส่วนใหญ่จะตั้งอยู่ในบริเวณชุมชนชาวจีน ในระยะแรกลำเพ็ญเป็นย่านที่มีบ่อนเบี้ยเยอะที่สุดโดยมีถึง 10 แห่ง ได้แก่ บ่อนสะพานหัน บ่อนกงสีลึง บ่อนมาเกะอ่าว บ่อนตลาดข้าวสาร บ่อนศาลเจ้าเก็งเอี้ยะ บ่อนศาลเจ้าเก่า บ่อนเล่งบ้วยเอี้ย บ่อนตลาดน้อย บ่อนเชียงกง และบ่อนศาลเจ้าเนียงกง²⁶ จากงานศึกษาของณัฐยา อัครพงษ์ เรื่อง “บ่อนเบี้ยในสังคมไทย พ.ศ. 2367-2460” กล่าวถึงธุรกิจบริการความบันเทิงของบ่อนเบี้ยว่าสัมพันธ์กับธุรกิจอื่นๆ เช่น ร้านเขียนหอย โรงฝิ่น ร้านอาหาร โรงโสเภณี และโรงรับจ่านำ ธุรกิจเหล่านี้เป็นเสมือนแหล่งบริการให้เหล่าลูกค้าของบ่อนเบี้ยควบคู่ไปกับการเล่นพนันแน่นอนว่ามีบ่อนการพนันก็ย่อมมีโรงรับจ่านำ อาจกล่าวได้ว่าโรงรับจ่านำเป็นธุรกิจที่สัมพันธ์กับบ่อนการพนันมากที่สุด เมื่อลูกค้าที่เข้ามาเล่นการพนันเงินหมดก็จะนำเอาของไปจ่านำเพื่อนำไปเล่นในบ่อนต่อ พอเล่นได้ก็จะนำเงินไปไถ่ของที่โรงรับจ่านำจนวนเวียนแบบนี้หลายครั้ง²⁷ ทำให้กิจการทั้งสองนี้พึ่งพาอาศัยกัน เงินจากการที่การเล่นพนันก็สร้างรายได้ให้กับโรงรับจ่านำเช่นกัน

ภาพที่ 8: ภาพการเล่นการพนันของชาวสยามในสมัยรัชกาลที่ 5

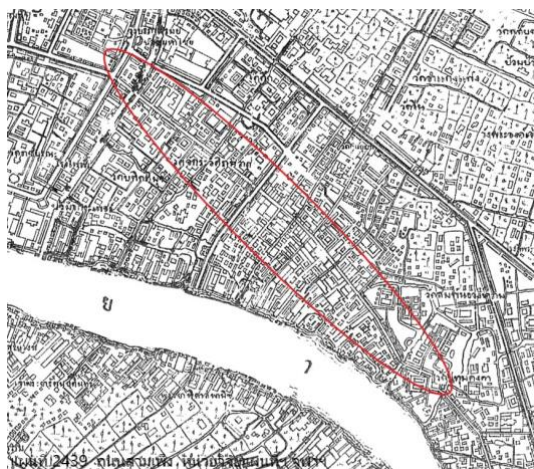
²⁶ ณัฐยา อัครพงษ์, “บ่อนเบี้ยในสังคมไทย พ.ศ.2357-2460: การศึกษาเชิงสังคมวัฒนธรรม” (วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2548), 44.

²⁷ นันทนา โชติเวชธารัง, “โรงรับจ่านำกับเศรษฐกิจสังคมไทย พ.ศ.2438-2498” (วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2528), 265.

ในสมัยรัชกาลที่ 5 รัฐได้ย้ายโรงบ่อนจากถนนใหญ่เข้าสู่ตรอกชอกชอยและขยายบ่อนให้มีขนาดใหญ่ขึ้น พร้อมกับเพิ่มเวลาการเปิด และลดราคาการเข้าใช้บริการให้ถูกลง มีการนำเอาการแสดงเข้ามาภายในบ่อนเพื่อดึงดูดลูกค้า ทำให้บ่อนกลายเป็นแหล่งสถานบันเทิงที่ได้รับความนิยมเป็นอย่างมาก เมื่อรัฐสนับสนุนธุรกิจโรงบ่อนก็ส่งผลให้ชาวสยามติดการพนันมากขึ้น และแหล่งโคจรหลายแห่งได้เกิดปัญหาโจรปล้นทรัพย์ ฆาตกรรม และนักเลงที่คอยหาเรื่องคนที่เดินผ่านไปผ่านมา

นอกจากเงินแล้ว ทรัพย์สินที่โจรมักจะขโมยก็คือหมวก เนื่องจากหมวกในสมัยนั้นมีราคาสูงและเป็นเครื่องแสดงฐานะของคนมีเงิน โสเภณีผู้หญิงมักตกเป็นเหยื่อของเหล่าโจรผู้ร้าย โดยมักถูกล่อลวงไปกระทำชำเราก่อนจะลักทรัพย์ สาเหตุที่สำเพ็งมักเกิดเหตุโจรปล้นหรือวิ่งราวบ่อยครั้งนั้นเป็นเพราะความกว้างของสำเพ็งที่ทำให้พื้นที่บางแห่งภายในตรอกสำเพ็งก็มีคนพลุกพล่านน้อยและลับตาคน เมื่อเกิดการปล้นขึ้นมาก็ทำให้ขอความช่วยเหลือได้ค่อนข้างยากและล่าช้า อีกทั้งตรอกชอกชอยในสำเพ็งนั้นมีจำนวนมาก จึงเป็นพื้นที่ที่เอื้อให้เกิดอาชญากรรม และสามารถหลบหนีได้ง่าย สำเพ็งจึงกลายเป็นพื้นที่ที่มีโจรและขโมยมาก ตรอกบางแห่งก็เป็นพื้นที่ชุมนุมของเหล่าอันธพาล เช่น ตรอกสโมสร และถนนบ้านหม้อในเวลากลางคืน โดยมีต้นมะขามใหญ่ข้างรั้วบ้านเรือนเป็นที่ชุมนุมของพวกอันธพาล ดังนั้นแล้วการปล้นส่วนใหญ่ มักจะเกิดขึ้นในตรอกชอกชอยมากกว่าริมถนน

ภาพที่ 9: ภาพแผนที่ย่านสำเพ็ง ปีพ.ศ. 2439

นอกจากนั้นสำเพ็งยังเกิดเพลิงไหม้อยู่บ่อยครั้ง แต่แต่ละครั้งสร้างความสูญเสียอย่างยิ่งเนื่องจากหลังคาบ้านเรือนต่างเกยและอยู่ติดๆ กัน จนบ้านของคนที่อยู่อาศัยอยู่ในสำเพ็งได้รับการเปรียบเปรยว่า “โก่บินไม่ตกพื้น” ด้วยการที่หลังคาบ้านชิดกันและบ้านเรือนที่ทำมาจากไม้ นั้นเมื่อเกิดเพลิงไหม้ ไฟจึงลุกลามไปบ้านข้างๆ ได้อย่างรวดเร็วและง่ายตาย ไฟไหม้ที่สำเพ็งเกิดขึ้นบ่อยจนเกิดวลีว่า “ไฟไหม้สำเพ็ง” ซึ่งมีความหมายว่า เกิดเรื่องที่ไม่คาดคิดขึ้น หรือความซุลมุนวุ่นวายของผู้คน เหตุการณ์ไฟไหม้ครั้งใหญ่ของสำเพ็งในปี พ.ศ.2449 ทำให้ถนนสำเพ็งได้รับการปรับปรุงและเกิดถนนหลักสายอื่นๆ ขึ้น เช่น ถนนทรงวาด ถนนสัมพันธวงศ์ ถนนพาดสาย ถนนปทุมคงคา และถนนตลาดน้อย²⁸ ต่อมาเดือนมกราคม พ.ศ.2451 สำเพ็งเกิดเหตุการณ์ไฟไหม้อีกครั้ง พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ประกาศว่าคนที่อาศัยอยู่ในสำเพ็งนั้นอยู่อย่างแออัด จึงไม่ถูกสุขอนามัย มีเชื้อโรคแพร่กระจาย อีกทั้งมีส่วนทำให้เกิดไฟไหม้ลุกลามไปด้วยเหตุนี้การตัดถนนต้องมีความกว้าง 10 เมตรและคนที่อาศัยในแนวถนนห้ามไม่ให้ปลูกบ้านแบบหลังคามุงจาก²⁹ และสั่งห้ามไม่ให้สร้างสิ่งก่อสร้างในพื้นที่ไฟไหม้เพื่อเตรียมตัดถนน โดยให้เหตุผลว่าพื้นที่เหล่านั้นมีบ้านเรือนปลูกเบียดเสียดกันหนาแน่น ไม่สะดวกแก่ผู้คนที่ค้าขายไปมา ทั้งถนนที่มีอยู่แต่เดิมก็เป็นถนนเก่าและมีขนาดเล็ก ทำให้บ้านเรือนบริเวณนั้นโสโครกเป็นอันตรายต่อสุขภาพของผู้อยู่อาศัย งานของวิระยุทธ ปีสาลี เรื่อง *กรุงเทพฯ ยามราตรี* ได้ตั้งข้อสังเกตที่น่าสนใจว่า การตัดถนนหนทางตามตรอกซอกซอยนั้นเพื่อป้องกันไฟไหม้หรือตัดเพื่อที่สะดวกต่อการเข้าไปดับไฟ ราษฎรที่อยู่ในบริเวณพื้นที่ที่เกิดไฟไหม้บ่อยได้ช่วยกันตั้งกองดับเพลิงขึ้นเพื่อดูแลป้องกันไฟไหม้และได้รับเครื่องดับเพลิงจากบริษัทไมเยอร์สำหรับใช้ในการดับเพลิงไฟในตรอกที่แคบ³⁰

ภาพของสำเพ็งที่ปรากฏในนิราศของนายบุศย์ กวีในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 5 ก็ได้กล่าวถึงสำเพ็งตั้งแต่บริเวณสะพานหัน ผ่านถนนสำเพ็งจนถึงตลาดน้อย โดยบรรยายว่ามีความสับสนวุ่นวายและแออัดของผู้คน ตลอดถนนจนถึงสะพานข้ามบึงเกาะที่เชื่อมระหว่างชุมชนชาวจีนที่ตลาดน้อยกับชุมชนชาวจีนที่สำเพ็ง³¹ สำเพ็งก่อนการปรับปรุงบ้านเมืองมีสภาพที่ค่อนข้างทรุดโทรม สะพานในสำเพ็งและอีกหลายแห่งในพระนครสร้างด้วยไม้กระดานแผ่นเดียว ไม่มีราว

²⁸ สุภางค์ จันทวานิช, *สำเพ็ง: ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพมหานคร*, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559), 61.

²⁹ เรื่องเดียวกัน, 62.

³⁰ วิระยุทธ ปีสาลี, *กรุงเทพฯ ยามราตรี*, 215.

³¹ สุภางค์ จันทวานิช, *สำเพ็ง: ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพมหานคร*, 62.

สะพาน มีเสาไม้ที่ช่วยในการค้า ผู้พ่วงาย สะพานในสมัยนั้นสร้างขึ้นเพื่อให้คนเดินผ่านเท่านั้น สะพานที่มีราวจับจะทำมาจากไม้ไผ่หรือกระดานเพียงด้านเดียว เพื่อไม่ให้เกะกะผู้แบกสัมภาระ³² สะพานหันเป็นสะพานที่สำคัญของสำเพ็งโดยเชื่อมต่อระหว่างชุมชนชาวจีนกับกำแพงเมือง ในสมัยสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวสะพานหันได้รับการปรับปรุงซ่อมแซมอีกครั้ง โดยมีต้นแบบสะพานมาจากสะพานริอัลโตในเมืองเวนิส และสะพานเวคิโอในเมืองฟลอเรนซ์ ประเทศอิตาลี เป็นสะพานไม้รูปโค้งกว่าปกติ บริเวณสองฟากมีห้องแถวเล็กๆ สำหรับให้เช่าขายของ ฟากละ 7-8 ห้อง ตรงกลางเป็นทางเดินกว้างประมาณ 1.5 เมตร³³ บริเวณรอบๆ สะพานมีร้านขายของ ตรงกลางที่เป็นทางเดินมีหลังคาสูงและโค้งทำให้เรือที่มีเสาสูงสามารถแล่นผ่านได้โดยไม่ต้องยกสะพานขึ้น³⁴

ภาพที่ 10: ภาพสะพานหันในสมัยรัชกาลที่ 5

บริเวณสะพานเป็นจุดเริ่มต้นการค้าย่านสำเพ็ง มีแผงขายของตั้งขายอยู่ทั้งสองฟากของสะพาน ผู้คนหนาแน่น จากบทความของกาญจนาศันย์ เรื่อง “สามเพ็ง” ได้บรรยายบริเวณสะพานหันในสมัยรัชกาลที่ 5 ไว้ว่า “พื้นสะพานตรงกลางเป็นไม้เรียบ สองข้างสะพานเป็นห้องแถวไม้ติดต่อกันตลอด ฟากหนึ่งราว ๗ หรือ ๘ ห้อง โดยสร้างยกพื้นขึ้นไปเป็นชั้นๆ

³² สุรางค์ จันทวนิช, สำเพ็ง: ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพมหานคร, 63.

³³ ศันสนีย์ วีระศิลป์ชัย, ชื่อบ้านนามเมืองในกรุงเทพฯ, พิมพ์ครั้งที่ 7 (กรุงเทพฯ: มติชน, 2551), 254.

³⁴ สุรางค์ จันทวนิช, สำเพ็ง: ประวัติศาสตร์ชุมชนชาวจีนในกรุงเทพมหานคร, 65.

หรือเป็นห้องๆ มาบรรจบตรงกลางสะพานที่โค้งสูงสุด หลังคาห้องทั้งหมดก็ลาดับเป็นชั้นๆ ด้วย ห้องแต่ละห้องเป็นห้องเล็กๆ เป็นที่คนอยู่และขายของได้ ด้านหลังของห้องเป็นหน้าต่าง ระหว่างห้องทั้งสองข้างเป็นทางเดินสำหรับคนเดินข้าม กว้างราวสัก ๓ ศอก ห้องทั้งหมดมีคนเช่าอยู่และขายของเต็ม”³⁵

การเพิ่มขึ้นของประชากรและคนจีนที่อพยพเข้ามาอาศัยอยู่ในบริเวณสำเพ็งทำให้ชุมชนสำเพ็งในช่วงสมัยนั้นกลายเป็นชุมชนแออัด คนอาศัยอยู่อย่างอัดเยียด วุ่นวาย และบ้านเรือนในบริเวณนั้นเต็มไปด้วยสิ่งสกปรก การจราจรในตรอกซอกซอยของสำเพ็งอุดตัน ถนนคับแคบ ร้านค้าขายของขวางทางเดิน พื้นถนนเต็มไปด้วยขยะ ปัญหาความวุ่นวายนี้ทำให้ชนชั้นนํามองว่าเป็นแหล่งที่ไม่เจริญหูเจริญตาทั้งชนชั้นนํ่าและชาวต่างชาติ รัฐจึงได้มีการดำเนินการสร้างถนนตรงกลางสำเพ็งเพื่อขยายชุมชนและแหล่งการค้าให้ใหญ่โตขึ้น ริมถนนสำเพ็งมีการสร้างตึกแถวแบบตะวันตกเพื่อให้ประชาชนได้ค้าขาย แต่หากมองอีกด้านหนึ่งอาจตั้งข้อสังเกตได้ว่าการสร้างตึกแถวริมถนนนั้นเพื่อต้องการให้ภาพลักษณ์ริมถนนของสำเพ็งดูมีความศิวิไลซ์ เมื่อชาวตะวันตกได้พบเห็น พื้นที่ภายในตรอกซอกซอยหลายที่ไม่เพียงแต่สำเพ็งไม่ได้รับการปรับปรุงดูแล เพราะตรอกซอกซอยในช่วงเวลานั้นมีจำนวนมากหากจะต้องปรับปรุงจะต้องใช้งบประมาณเป็นจำนวนมหาศาล ทั้งนี้ หากนำงบประมาณในส่วนนี้ไปเน้นปรับปรุงพื้นที่อื่นให้สวยงามน่าจะมีประโยชน์มากกว่าที่จะนำไปปรับปรุงพื้นที่ที่ลับสายตา

ภาพที่ 11: ภาพพื้นที่บริเวณส่วนหนึ่งของสำเพ็ง ปัจจุบันคือซอยวานิช 1

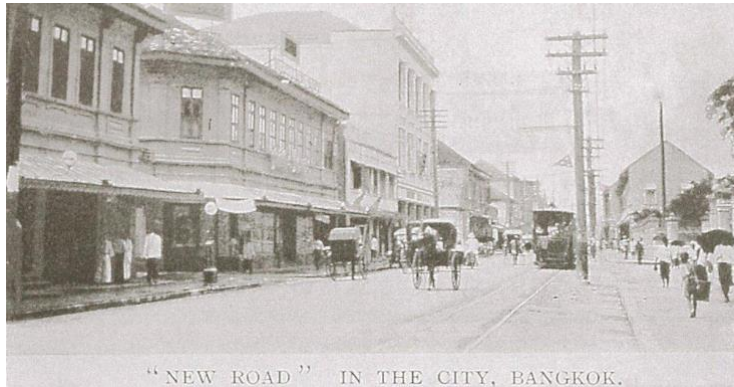
³⁵ กาญจนาคพันธุ์, “สามเพ็ง”, วารสารเมืองโบราณปีที่ 5 ฉบับที่ 6 (สิงหาคม-กันยายน 2522).

แม้ว่าพื้นที่แออัดภายในตรอกจะเป็นปัญหาสำหรับคนบางกลุ่มที่มองว่าตรอกซอกซอยเป็นแหล่งรวมสิ่งไม่ดีและความสกปรก และมองว่าความไม่เจริญหูเจริญตาเหล่านั้นส่งผลต่อภาพลักษณ์ของสังคม ในทางกลับกันตรอกซอกซอยก็มีความสำคัญต่อวิถีชีวิตของคนบางกลุ่มเช่นกัน อย่างที่ได้ยกตัวอย่างไปก่อนหน้านี้ ตรอกบางแห่งเป็นเหมือนแหล่งประกอบอาชีพของคนหลายๆ คน ทั้งทำการค้าขาย เลี้ยงสัตว์ ปลูกผัก เปิดเช่าห้องพัก บ่อนการพนัน และสำนักโสเภณี บทความนี้เห็นว่า อาชีพโสเภณีที่รัฐและคนในสังคมส่วนใหญ่มองว่าไม่ดีหรือการเล่นพนันที่เป็นต้นเหตุของหลายๆ ปัญหา ได้ถูกรัฐผลักให้ไปอยู่รวมกันในตรอก ประเด็นนี้อาจตั้งข้อสังเกตได้ว่า ทักษะของชนชั้นนำที่มีต่อโสเภณีและการเล่นพนันนั้นมองว่าเป็นอาชีพและกิจกรรมที่ดูโลเลวิไลซ์ แต่รัฐเองก็ได้รายได้มหาศาลจากการเก็บภาษีในส่วนนี้ หากยกเลิกและสั่งห้ามรัฐก็จะขาดรายได้ ดังนั้นแล้วการผลักให้ย้ายเข้าไปอยู่ในที่ลับตาคนเพราะนอกจากจะช่วยทำให้ภาพลักษณ์ของสยามดีขึ้นแล้ว รัฐเองก็ได้เสียผลประโยชน์จากกลุ่มคนเหล่านี้ สาเหตุที่พวกเขาไม่ออกไปริมถนนเป็นเพราะพื้นที่ริมถนนส่วนใหญ่เป็นตึกอาคารพาณิชย์ที่พวกคนมีฐานะปล่อยให้เช่าในราคาที่สูง ทางเลือกสุดท้ายของพวกเขาจึงเหลือแต่ในตรอกที่พวกเขาจะค้าขายได้ ส่วนห้องเช่าภายในตรอกส่วนใหญ่มีราคาที่ถูก ผู้ที่เข้ามาเช่ามักเป็นกลุ่มคนที่มีรายได้น้อย แต่ต้องแลกกับการอยู่รวมกันแบบแออัด เพราะแต่ละห้องมีพื้นที่ไม่กว้างมากนัก

ความแตกต่างการมองความศิวิไลซ์ระหว่างชนชั้นนำและราษฎร

มุมมองของชนชั้นนำและราษฎรที่ต่างกันหลายๆ เรื่องนั้นเป็นเพราะการศึกษาสมัยใหม่ยังคงกระจุกตัวอยู่แค่ในกลุ่มชนชั้นนำและคนมีฐานะ การศึกษาสมัยใหม่ยังไม่ได้กระจายเข้าสู่ราษฎรมากนัก วิทยาการตะวันตกทั้งความรู้ สิ่งก่อสร้างที่ชนชั้นนำรับเข้ามาบางอย่างนั้น ราษฎรก็มีการรับรู้ที่ต่างไปจากชนชั้นนำ เช่น เสาไฟฟ้าที่ชนชั้นนำมองว่าเป็นสิ่งที่สวยงามทันสมัยและเป็นเหมือนสัญลักษณ์ของการเฉลิมฉลอง แต่ในขณะที่ราษฎรมองว่าเสาไฟฟ้าเป็นสิ่งที่เกะกะสายตา ไม่ได้มองว่าเป็นสิ่งที่สวยงามหรือทันสมัย อีกทั้งยังก่อปัญหาให้กับผู้คนที่ย้ายอยู่ใกล้กับเสาไฟฟ้า เช่น เสาไฟฟ้าล้มใส่ บ้างก็เป็นสาเหตุของการเกิดไฟฟ้าลัดวงจร และยังเป็นทีปล่อยของเสียสิ่งปฏิกูลทั้งจากคนและสัตว์ ปัญหาที่กล่าวมาข้างต้นเป็นปัญหาที่เกิดขึ้นในพื้นที่ของราษฎรที่ชนชั้นนำไม่ได้ประสบเจอเอง ดังนั้นพวกเขาจึงไม่ได้เข้าใจความเดือดร้อนของราษฎร ประกอบกับการที่ชนชั้นนำพยายามหลีกเลี่ยงที่จะเผชิญหน้ากับความโสโครกและภาพที่ระคายตา ทำให้ปัญหาหลายๆ เรื่องที่เกิดขึ้นถูกเพิกเฉยและใช้เวลานานกว่าที่จะได้รับการแก้ไขอย่างสมควร

ภาพที่ 12: ถนนเจริญกรุง

การให้คุณค่าต่อถนนเมื่อเปรียบเทียบกับระหว่างชนชั้นนำกับราชกรณนั้นไม่เหมือนกัน ซึ่งสะท้อนให้เห็นการรับรู้และความเข้าใจที่แตกต่างกันออกไป อย่างถนนเจริญกรุงในอดีตนั้นมีขนาดที่กว้างจนคนที่เห็นการทำถนนในสมัยนั้นบ่นว่า “ถนนใหญ่โตอย่างนี้จะเอาใครมาเดิน แต่เดี๋ยวนี้แคบไปเสียแล้ว รถมีมากขึ้น รถใหญ่ขนาด ร.ส.พ. (ชื่อขององค์การรับส่งสินค้าและพัสดุภัณฑ์ ในสมัยอดีต) แล่นคันเดียวก็เกือบเต็มถนนแล้ว”³⁶ ข้อความนี้บ่งบอกว่า ก่อนหน้านั้นคนเข้าใจว่าถนนเป็นเพียงแค่ทางที่ใช้เดินทางโดยเท้า เพราะการใช้รถหรือยานพาหนะยังไม่นิยมใช้กันแพร่หลาย คนส่วนใหญ่ที่ใช้ก็จำกัดอยู่เฉพาะในกลุ่มชนชั้นนำเท่านั้น ประชาชนทั่วไปเลยไม่เข้าใจว่าทำไมถึงต้องสร้างถนนขนาดใหญ่ขึ้นมา แต่เมื่อบ้านเมืองเริ่มเจริญขึ้นถนนที่เคยมองว่ามีขนาดใหญ่ไปกลับดูเล็กลง ถนนที่เคยเดินได้กลับเต็มไปด้วยรถม้าและรถลากแล่นบนถนน ทศนะของพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่มีต่อถนนในช่วงแรกนั้นมองว่า “พวกยุโรปเข้ามาอยู่ในกรุงมากขึ้นทุกๆ ปี ด้วยประเทศบ้านเมืองเขามีถนนหนทางก็เรียบรื่นสะอาดไปทุกบ้านเมือง บ้านเมืองของเรามีแต่กร่อย หนทางเป็นตรอกเล็กข่อยน้อย หนทางใหญ่ก็เปราะเปื้อนไม่เป็นที่เจริญตา ดูเป็นที่อัปยศแก่ชาวนานาประเทศ”³⁷ พระราชดำรินี้สะท้อนให้เห็นว่าถนนเป็นสิ่งที่บ่งบอกถึงความศิวิไลซ์และความทันสมัย ดังนั้นการตัดถนนจึงเป็นผลงานชิ้นแรกๆ ที่แสดงถึงการพัฒนาเมือง³⁸

³⁶ ส.พลายน้อย, *เล่าเรื่องบางกอก ฉบับสมบูรณ์*, 252.

³⁷ เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ข้า บุนนาค), *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาลที่ 4*, พิมพ์ครั้งที่ 6 (กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2548), 169.

³⁸ วีระยุทธ ปีสาลี, *กรุงเทพฯ ยามราตรี*, 16.

ในช่วงปลายสมัยรัชกาลที่ 5 สำหรับชนชั้นนำแล้ว ถนนถูกมองว่าเป็นพื้นที่ของชนชั้นต่ำที่ไม่ควรเอาตัวเข้าไปคลุกคลีด้วย อะไรก็ตามที่อยู่ข้างถนนถือเป็นสิ่งที่น่ารังเกียจสำหรับพวกเขา ถนนกลายเป็นพื้นที่ที่ชนชั้นนำสามารถแสดงสถานะ อำนาจ และความมั่งคั่งแก่ผู้ที่มีสถานะต่ำกว่า อาทิเช่น ชนชั้นนำหรือคนมีฐานะมักจะขับรถเล่นตามท้องถนน รถยนต์ในสมัยนั้นจำกัดอยู่เพียงแค่คนมีฐานะและเหล่าเจ้าขุนมูลนาย หากใครมีรถอยู่ในครอบครองถือว่าเป็นคนที่ร่ำรวยและเป็นคนใหญ่คนโต ในทางกลับกันถนนมีความสำคัญต่อราษฎรเป็นอย่างมาก เพราะนอกจากถนนจะเป็นเส้นทางในการใช้เดินทางสัญจรแล้วยังเป็นที่ทำมาหากินและที่อยู่อาศัยของคนไร้บ้าน³⁹ เสาไฟฟ้าที่เคยถูกมองว่าเป็นหนึ่งในสิ่งที่ระดับถนนให้ดูทันสมัย กลับกลายเป็นสิ่งปลูกสร้างที่สร้างความเกะกะให้แก่ราษฎร สายไฟฟ้านำไปสู่ปัญหาการเกิดไฟฟ้าลัดวงจร เมื่อเวลาผ่านไปการให้คุณค่ากับบางอย่างก็เปลี่ยนแปลงไปด้วย นอกจากนั้นแล้ว ถนนบางส่วนถูกรอกรถโดยชนชั้นนำ ชนชั้นนำบางคนเข้าไปถือครองและประกาศว่าพื้นที่บริเวณเหล่านั้นเป็นพื้นที่ส่วนตัว บางคนถึงกับห้ามไม่ให้รถลากผ่านถนนส่วนตัวของพวกเขา ดังกรณีในปี พ.ศ. 2459 สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามกุฎราชกุมาร รับสั่งไม่ให้รถลากผ่านถนนสราญรมย์⁴⁰

หากมองไปที่ถนนจะพบกับรถม้าและรถลาก อาชีพลากรถนั้นเป็นอาชีพที่สัมพันธ์กับถนนโดยตรง ส่วนใหญ่แล้วเป็นคนจีนที่ทำอาชีพนี้ อาชีพนี้เป็นอาชีพที่ถูกมองว่าสร้างควมร่ำรวยเป็นอย่างมาก เพราะมีจำนวนของรถลากมากจนกีดขวางถนน และยังทำให้เกิดอุบัติเหตุอยู่บ่อยครั้ง รถลากมักถูกกล่าวหาอยู่เสมอกว่าเป็นสาเหตุของการเกิดปัญหาบนท้องถนนแม้ว่ารถลากจะไม่ผิดก็ตาม นอกเหนือจากอาชีพโสเภณีแล้วก็มีอาชีพลากรถที่ถูกชนชั้นนำมองว่าน่ารังเกียจและไม่มีศักดิ์ศรี เนื่องจากกุลิลากรถส่วนใหญ่ใช้ชีวิตกินนอนริมถนน ซึ่งมีสภาพแวดล้อมที่สกปรก ประกอบกับภาพลักษณ์ของพวกเขามักจะสวมเสื้อผ้าเปรอะเปื้อนและรถลากก็สกปรกโสมม รวมไปถึงเครื่องแต่งกายและรูปร่างกุลิลากรถดูเป็นพวกขี้ยา มีร่างกายผอมโกรก ฝีมือนำรถเชื่องช้าราวกับรถที่ตามไปในกระบวนแห่ ทั้งเสื้อกางเกงปูปะมีกลิ่นเหม็น⁴¹ ทำให้กุลิลากรถในสยามกลายเป็นภาพของอาชีพที่สกปรกและชั้นต่ำในสังคม อย่างไรก็ตาม อันที่จริงแล้วเราอาจมองได้ว่า รถลากไม่ได้เป็นสิ่งที่ตัดสิ้นความไม่ศิวิไลซ์ แต่กลุ่มคนที่ประกอบอาชีพ

³⁹ เรื่องเดียวกัน, 177.

⁴⁰ พรณี บัวเล็ก, *กุลิลากรถกับประวัติศาสตร์แรงงานไทย*, พิมพ์ครั้งที่ 1 (กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2542), 59.

⁴¹ เรื่องเดียวกัน, 103-104.

ต่างหากที่ถูกมองว่าไม่ศิวิไลซ์ เนื่องจากชีวิตกุลีลากรมักจะวนเวียนอยู่กับการเล่นการพนัน สูบฝิ่น ต้มสุรา จึงทำให้คนมองว่าเป็นเหมือนซี้ยา ไม่น่าปฏิสัมพันธ์ด้วย พวกเขามักจะถูกชาวสยาม (โดยเฉพาะชนชั้นนำ) ทำร้ายร่างกาย ไม่ว่าจะเป็นการกระต๊อบ ไข่มักกระบองทุบตี หรือใช้มีดฟันจนได้รับบาดเจ็บ ซึ่งการกระทำที่ทำต่อกุลีชาวจีนนี้เป็นพฤติกรรมที่โหดร้ายและป่าเถื่อนอย่างยิ่ง การกระทำนี้ไม่ศิวิไลซ์ยิ่งกว่าการประกอบอาชีพหรือการใช้ชีวิตของพวกกุลีชาวจีนเสียอีก

ชนชั้นนำมักจะมองชาวจีนว่าเป็นพวกที่สกปรกและน่ารังเกียจเนื่องมาจากวิถีชีวิตของกุลีชาวจีนมักจะอาศัยอยู่ตามสถานที่ทำงาน อย่างกุลีลากรก็อาศัยอยู่ตามริมถนน กุลีที่ทำงานสร้างรางรถไฟก็ปลูกบ้านอยู่ตามทางที่สร้าง เมื่อชาวจีนอาศัยอยู่ร่วมกันจนเกิดเป็นชุมชนชาวจีนขึ้น ก็มีการเลี้ยงสัตว์ภายในชุมชนนั้นก็ยิ่งทำให้ที่อยู่อาศัยเต็มไปด้วยสิ่งสกปรก มูลสัตว์ส่งกลิ่นเหม็น เป็นภาพที่น่ารังเกียจและไม่น่าดู ชนชั้นนำบางคนก็มองว่าแรงงานชาวจีนพอใจกับการอาศัยอยู่พื้นที่สกปรก จากรายงานสำรวจของโอ.เอฟ.เดอล์ หนึ่งในเจ้าหน้าที่ของสยาม ได้กล่าวไว้ว่าพื้นที่ที่คนอยู่อาศัยกันจำนวนมากอย่างสาเพ็งนั้น แม้ว่าจะมีการตัดถนนใหม่ก็ตาม ถนนก็จะกลับไปสกปรกอีก เพราะคนเหล่านี้ไออยู่ในสภาพที่สกปรกได้ จึงไม่คิดจะย้ายอยู่ที่อื่นที่มีสภาพที่ดีกว่า⁴² รายงานนี้สะท้อนให้เห็นว่า นอกจากจะมองว่าชาวจีนสกปรกแล้ว พวกเขายังเหยียดและดูถูกคนจีนอีกด้วย โดยมองว่าพื้นที่สาเพ็งเป็นที่อยู่อาศัยของพวกคนชั้นต่ำที่สกปรก แม้ว่ารัฐตัดถนนในบริเวณสาเพ็งแล้วแต่ก็กลับมาสกปรกอีก

หากเราพิจารณาให้ดีจะพบว่า อันที่จริงแล้ว การตัดถนนไม่ใช่การแก้ปัญหาความสกปรกที่แท้จริง อำนาจของรัฐก็ยังเข้าไม่ถึงพื้นที่แออัดหลายแห่ง และแม้ว่าจะมีการออกกฎหมายสั่งห้ามพฤติกรรมที่ก่อให้เกิดความสกปรกที่ส่งผลต่อภาพลักษณ์ของสยาม แต่ราษฎรก็ไม่คุ้นชินกับกฎระเบียบเมืองแบบใหม่และยังคงใช้ชีวิตตามแบบวิถีเดิม ดังกรณีของจีนแดงที่ถูกจับเพราะทำผิดกฎหมายโปลิศ 53 ในข้อหาอาบนํ้าบนท้องถนนทำให้พื้นถนนเสียหาย โดยจีนแดงได้สารภาพว่า เขาได้อาบนํ้าบนถนนจริงแต่เขาไม่รู้ว่าเป็นเรื่องต้องห้าม กรณีนี้บ่งชี้ว่าแม้ว่ารัฐจะมีแบบแผนในการจัดการควบคุมสิ่งสกปรกแล้ว แต่รัฐจำเป็นต้องสร้างความเข้าใจให้กับเหล่าราษฎรทั้งคนสยามและคนจีนในการดูแลที่อยู่อาศัย และพื้นที่สาธารณะให้สะอาด เพราะที่ผ่านมาราษฎรส่วนใหญ่ยังไม่ได้ตระหนักถึงภัยจากสิ่งสกปรก จึงทำให้สภาพบ้านเรือนสยามยังคงเต็มไปด้วยสิ่งโครก แม้ว่าพื้นที่บางแห่งจะทำความสะอาดแล้วแต่เมื่อเวลาผ่านไปก็

⁴² นิภาพร รัชตพัฒนากุล, “ความหมายของ “สาธารณะ” ในประวัติศาสตร์เมืองกรุงเทพ: ข้อสังเกตจากการจัดการสิ่งแวดล้อมเมืองกรุงเทพของกรมสุขาภิบาล,” 185.

กลับมาสกปรกดังเดิม เช่น ถนนสำเพ็งที่สกปรกเต็มไปด้วยขยะจะถูกทำความสะอาดก็ต่อเมื่อมีเจ้าขุนมูลนายเดินทางผ่าน หากไม่มีเจ้านายผ่านก็ไม่มีใครคิดจะทำความสะอาดปล่อยให้สกปรกรุงรังอยู่เช่นเดิม เพราะผู้คนที่วุ่นวายอยู่กับการทำมาหากินมากกว่าการทำความสะอาด⁴³ ราษฎรที่อาศัยอยู่ในบริเวณนั้นอาจจะไม่ได้มองว่าความสกปรกเป็นปัญหาที่สำคัญสำหรับพวกเขา เพราะพวกเขาให้ความสำคัญกับการหาเงินเลี้ยงชีพมากกว่า หากจะให้พวกเขามาคอยดูแลทำความสะอาดก็อาจเป็นเรื่องเสียเวลาทำมาหากินของพวกเขา

สรุป

บทความนี้ศึกษาความเปลี่ยนแปลงพื้นที่ในเมืองกรุงเทพฯ ในช่วงการปฏิรูปสังคมสู่ความเป็นสมัยใหม่โดยใช้ถนนเป็นตัวศึกษาหลัก ซึ่งช่วยแสดงให้เห็นถึงความเหลื่อมล้ำระหว่างชนชั้นได้อย่างชัดเจน การปรับปรุงพื้นที่ถนนสะท้อนให้เห็นการให้ความสำคัญไปที่ชนชั้นนำที่มุ่งพัฒนาพื้นที่ของชนชั้นตนเองให้ทันสมัยเพื่อสร้างภาพลักษณ์ที่เจริญและทันสมัย นโยบายหรือบรรทัดฐานที่ใช้ในการปฏิรูปสยามมักลำดับความสำคัญด้วยผลประโยชน์ให้แก่ชนชั้นนำก่อนเสมอ การกล่าวว่าการปรับปรุงพื้นที่นั้นเริ่มต้นจากพื้นที่เล็กๆ จึงเป็นเพียงข้ออ้างของชนชั้นนำเท่านั้น เพราะการรับวิทยาการความรู้สมัยใหม่เข้ามาในระยะแรกไม่ได้อยู่บนฐานความต้องการพัฒนาเพื่อสาธารณะ ดังเห็นได้ว่า นโยบายการปรับปรุงบ้านเมืองส่วนใหญ่เอื้อให้กับพื้นที่ในเขตพระราชวังและพื้นที่ของชนชั้นนำเป็นหลัก ความรู้ตะวันตกถูกจำกัดอยู่แค่ชนชั้นนำ จึงทำให้การมองความศิวิไลซ์และวัฒนธรรมแบบใหม่ในราษฎรและชนชั้นนำแตกต่างกันอย่างมาก ความแตกต่างทางความคิดที่ทำให้ราษฎรถูกชนชั้นนำตีกรอบว่าพวกเขาเป็นสิ่งที่ทำลายความศิวิไลซ์ของเมือง ราษฎรจำนวนมากอาศัยอยู่ในสภาพแวดล้อมที่เต็มไปด้วยความสกปรกและถูกเหมารวมว่าพอใจที่จะอยู่กับสภาพแวดล้อมเช่นนั้น แท้ที่จริงแล้ว การพัฒนาเมืองได้บีบบังคับพวกเขาต่างหากให้ไร้ทางเลือกจนต้องอาศัยอยู่ตามตรอก ชนชั้นนำให้ความสำคัญกับการปรับปรุงพื้นที่ของตนเองมากกว่าพื้นที่ของราษฎร เช่น สร้างวัง สร้างถนนเชื่อมต่อวัง สร้างแหล่งพื้นที่สำหรับทำงานของเหล่าข้าราชการโดยเฉพาะ พื้นที่ริมถนนที่ถูกประดับตกแต่งอย่างสวยงามกับตรอกที่เต็มไปด้วยขยะ สิ่งปฏิกูล กลิ่นเหม็น บ้านเรือนของเจ้าขุนมูลนายที่มีการสร้างตกแต่งอย่างใหญ่โตสวยงามกับบ้านเรือนของราษฎรเป็นเพียงแค่อำนาจที่สร้างจากไม้ซุงหลังคาด้วยมุงจาก

⁴³ ส.พลายน้อย, *เล่าเรื่องบางกอก ฉบับสมบูรณ์*, 339.

เหล่านี้เป็นภาพสะท้อนของการแข่งขันได้อย่างชัดเจน พื้นที่ที่สวยงามเป็นที่ของชนชั้นนำ แต่พื้นที่ที่มีแต่สิ่งสกปรกที่เป็นพื้นที่ของราษฎร

แม้ว่าความแตกต่างทางชนชั้นปรากฏให้เห็นเรื่อยมา แต่ในสมัยรัชกาลที่ 5 ความต่างนั้นยังถูกขบขันให้ชัดเจนขึ้นผ่านหลักการและกลอุบายของชนชั้นนำที่อ้างความเป็นตะวันตกเป็นหลักในการปรับปรุงพื้นที่ตามความต้องการของกลุ่มชนชั้นนำเอง เพื่อยกระดับกลุ่มตนให้แตกต่างและเหนือกว่าราษฎร แม้ว่าถนนหรือสิ่งก่อสร้างที่เป็นพื้นที่สาธารณะได้ถูกปรับปรุงใหม่ก็ตาม แต่คนที่สามารถใช้ประโยชน์ได้จริงๆ จำกัดอยู่ที่ชนชั้นนำเท่านั้น อย่างกรณีถนนราชดำเนินที่สร้างขึ้นเพื่อเอาไว้เป็นพื้นที่ให้ราษฎรเดินเล่นและพักผ่อน แต่บริเวณรอบถนนนั้นเต็มไปด้วยตึกอาคารที่ทำงานของเหล่าราชการ ดังนั้นพื้นที่ถนนแท้จริงแล้วสร้างขึ้นเพื่อให้เป็นพื้นที่ของชนชั้นนำและขุนนาง ในขณะที่พื้นที่ของชนชั้นนำเจริญขึ้นแต่พื้นที่ของราษฎรหลายแห่งยังคงรอคอยการพัฒนาจากรัฐ นอกเสียจากพื้นที่ที่มีก่อกวนบ่อยครั้งอย่าง สำเพ็ง ที่มีก่อกวนเหตุการณ์ไฟไหม้ ทำให้รัฐต้องเข้ามาแก้ไขโดยการตัดถนนเพื่อป้องกันไม่ให้เกิดอัคคีภัยอีก ปัญหาอาชญากรรมภายในตรอกมักเกิดคดีปล้นหรือวิ่งราวทรัพย์ขึ้น วิธีการแก้ไขปัญหของรัฐคือการยกเลิกกิจการโรงบ่อนเบี้ย แม้จะทำให้คดีความลดลงแต่กลับกลายเป็นว่าโรงภาพยนตร์กลายเป็นที่รวมความไม่ปลอดภัยแทนโรงบ่อน โดยปรากฏข่าวลักทรัพย์กันขึ้นที่โรงภาพยนตร์อย่างต่อเนื่อง ปัญหาเหล่านี้ตอกย้ำว่ารัฐไม่มีความสามารถมากพอที่จะจัดการกับปัญหาในสังคมได้อย่างรัดกุม

การจัดรูปแบบการใช้พื้นที่ของสยามสะท้อนให้เห็นจากสิ่งปลูกสร้าง อาทิเช่น ถนนที่เจริญอย่างถนนราชดำเนินที่เต็มไปด้วยเสาไฟฟ้า อาคาร ตึก สิ่งก่อสร้างตามแบบตะวันตกเรียงรายอยู่ตามสองข้างของถนน ซึ่งถูกประดับตกแต่งอย่างสวยงามตามความต้องการของชนชั้นนำ เพื่อไว้ต้อนรับแขกบ้านแขกเมืองที่เดินทางเข้ามา ในขณะที่เหล่าราษฎรที่เคยอยู่อาศัยริมถนนราชดำเนินเดิมก็ถูกย้ายที่อยู่อาศัยไปบ้างก็ถูกผลักเข้าไปในพื้นที่ด้านในถนน ทำให้พื้นที่ด้านในถนนอย่างตรอกซอกซอยแต่เดิมที่อาจมีคนอาศัยไม่มากได้กลายเป็นพื้นที่เข้ามาตั้งถิ่นฐานหลังจากที่รัฐได้ปรับปรุงถนนก็สร้างผลกระทบให้ตรอกซอกซอยเปลี่ยนเป็นพื้นที่ที่แออัด กิจกรรมที่เกี่ยวข้องกับการใช้ชีวิตอย่างการค้าขายหรือการประกอบอาชีพอื่นๆ ที่ไม่ถูกยอมรับจากทางรัฐอย่างโสเภณีหรือบ่อนถูกย้ายเข้ามาในตรอกซอกซอยแทน ส่วนถนนใหม่กลายเป็นพื้นที่ที่ราษฎรไม่สามารถจับต้องได้เพราะพวกเขาถูกห้ามไม่ให้ค้าขายริมถนน พวกเขาจึงไม่สามารถใช้ถนนในการทำมาหากินได้เหมือนแต่ก่อน ถนนและสิ่งปลูกสร้างที่ถูกสร้างขึ้นใหม่เป็นเหมือนสิ่งที่ชนชั้นนำสร้างขึ้นเพื่อเอาไว้วัดแสดงความทันสมัยให้แก่ชาวต่างชาติและเอาไว้ให้

ชนชั้นนำดู นอกจากถนนที่ดีแล้วบริเวณโดยรอบพระราชวังก็ถูกปรับปรุงให้สวยงาม ระบบไฟฟ้าจึงเป็นอีกสิ่งหนึ่งที่ชี้ให้เห็นถึงการพัฒนาเมืองที่ความแตกต่างทางชนชั้นได้อย่างชัดเจน พื้นที่ชนชั้นนำเต็มไปด้วยแสงไฟฟ้าในขณะที่พื้นที่ของราษฎรใช้เพียงตะเกียงน้ำมันในการให้ความสว่าง ฉะนั้นแล้วจะเห็นได้ว่าการสร้างและจัดวางสิ่งก่อสร้างสมัยใหม่บนถนนของชนชั้นนำนั้นมีไว้เพื่ออวดแสดง ในขณะที่พื้นที่ราษฎรอย่างตรอกชอกขอยมีไว้เพื่อดำเนินชีวิต

รายการอ้างอิง

- กาญจนาคนพันธุ์. “สามเพ็ญ.” *วารสารเมืองโบราณ* 5, ฉ.6 (สิงหาคม-กันยายน 2522).
- คณะกรรมการการศึกษาขั้นพื้นฐาน กระทรวงศึกษาธิการ, สำนักงาน. *หนังสือเรียน รายวิชา พื้นฐาน ภาษาไทย ชุด ภาษาเพื่อชีวิต ภาษาพาที ชั้นประถมศึกษาปีที่ 6*. พิมพ์ครั้งที่ 3, กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของ สกสศ., 2563.
- เจ้าพระยาทิพากรวงศ์มหาโกษาธิบดี (ขำ บุนนาค). *พระราชพงศาวดารกรุงรัตนโกสินทร์ รัชกาล ที่ 4*. พิมพ์ครั้งที่ 6. กรุงเทพฯ: บริษัทอมรินทร์พริ้นติ้งแอนด์พับลิชชิ่ง, 2548.
- ณัฐยา อัสวพงษ์. “บ่อนเบี้ยในสังคมไทย พ.ศ.2357-2460: การศึกษาเชิงสังคมวัฒนธรรม.” *วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์*, 2548.
- ดาร์เร็น เมตตาริกานนท์. “โสเภณีกับนโยบายของรัฐบาลไทย พ.ศ.2411-2503.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต, สาขาประวัติศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2526.
- ธงชัย วินิจจะกุล. “ประวัติศาสตร์ไทยแบบราชาชาตินิยม จากยุคอาณานิคมอำพรางสู่ราชาชาตินิยมใหม่หรือลัทธิเสด็จพ่อของระบอบไทยในปัจจุบัน.” ใน *โฉมหน้าราชาชาตินิยม: ว่าด้วยประวัติศาสตร์ไทย*. นนทบุรี: ฟาเดียวกัน, 2559.
- ธนศ วงศ์ยานนาวา. *ดอกไม้โลภภัย ราคะมีแค่สองทาง*. กรุงเทพฯ: สารคดี, 2545.
- นันทพร อยู่มั่งมี. “การจัดการพื้นที่ “ด้านมืด” ในกรุงเทพฯสมัย 5 แหล่งอบายมุข ถึงโรงหญิงหาเงิน.” *ศิลปวัฒนธรรม*. 17 กุมภาพันธ์ 2565, https://www.silpa-mag.com/history/article_35971.
- นันทนา โชติเวทธารง. “โรงรับจำนำกับเศรษฐกิจสังคมไทย พ.ศ.2438-2498.” *วิทยานิพนธ์ปริญญาอักษรศาสตรมหาบัณฑิต มหาวิทยาลัยศิลปากร*, 2528.
- นิภาพร รัชตพัฒนากุล. “ความหมายของ “สาธารณะ” ในประวัติศาสตร์เมืองกรุงเทพ:

- ข้อสังเกตจากการจัดการสิ่งแวดล้อมเมืองกรุงเทพของกรมสุขาภิบาล.” *วารสารสมาคมประวัติศาสตร์*, น.36 (2557): 185.
- นิภาพร รัชพัฒน์กุล. *นาฬิกาประวัติศาสตร์: ประวัติศาสตร์ของกลิ่นเหม็นในกรุงเทพฯ*. ศิลปวัฒนธรรมฉบับเดือนมกราคม 2562.
- ประภัสสร บุญประเสริฐ. *ประวัติศาสตร์เศรษฐกิจไทย*. พิมพ์ครั้งที่ 2, กรุงเทพฯ: มหาวิทยาลัยรามคำแหง, 2535.
- ปราโมทย์ เครือทอง. “กำเนิดตึกแถวสองฝั่งถนนราชดำเนิน ที่มาของฉายา “ป้อมปราการ” ประชาธิปไตย.” *ศิลปวัฒนธรรม*, 17 พฤศจิกายน 2565, https://www.silpa-mag.com/history/article_3260
- พรณี บัวเล็ก. *กุสลากรรกับประวัติศาสตร์แรงงานไทย*. กรุงเทพฯ: เมืองโบราณ, 2542.
- มนฤทัย ไชยวิเศษ. *ประวัติศาสตร์สังคมว่าด้วยส้วมและเครื่องสุขภัณฑ์ในประเทศไทย*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2545.
- เยาวรัตน์ พุฒิมานนติกุล. “การเปลี่ยนแปลงของกรุงเทพฯในช่วงรัชกาลที่ 5-7 และผลกระทบทางสภาวะแวดล้อมต่อประชาชน.” *วิทยานิพนธ์ปริญาอักษรศาสตรดุษฎีบัณฑิตภาควิชาประวัติศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย*, 2527.
- คันสนีย์ วีระศิลป์ชัย. *ชื่อบ้านนามเมืองในกรุงเทพฯ*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: มติชน, 2551.
- ส.พลายน้อย. *เรื่องเล่าบางกอก*. พิมพ์ครั้งที่ 7. กรุงเทพฯ: พิมพ์คำ, 2555.
- สุภางค์ จันทวานิช. *สำเพ็ง: ประวัติศาสตร์ชาวจีนในกรุงเทพมหานคร*. พิมพ์ครั้งที่ 2. กรุงเทพฯ: สำนักพิมพ์แห่งจุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2559.
- เสฐียรโกเศศ. *พื้นความหลัง เล่ม 3*. กรุงเทพฯ: ศยาม, 2547.
- เสถียร พันธรังสี และ ทีชะระ. *ท้องถิ่นสยามยุคพระพุทธเจ้าหลวง*. พิมพ์ครั้งที่ 5. กรุงเทพฯ: มติชน, 2550.
- วีระยุทธ์ ปีสาลี. *กรุงเทพฯยามราตรี*. กรุงเทพฯ: มติชน, 2557.
- Lim, Samsan. “Bangkok Electric.” *Journal of Southeast Asian Studies*. 53, no.3 (October 2022): 398-415.
- William of Sweden, H.R.H. Prince. *ดินแดนแห่งแสงตะวัน*. แปลโดย เสาวลักษณ์ กิจานนท์. กรุงเทพฯ: กรมศิลปากร, 2542.